

ZANISTÊN CIVAKÎ

SERETAYÎ

4

2019/2020

AMADEKAR

Ev pirtûk ji aliyê Komîteya Zanistên Civakî ve hatiye amadekirin.

LÊVEGER

- Komîteya Şopandinê
- Komîteya Fotoşopê
- Komîteya Redekteyê

Ev pirtûk ji aliyê Saziya Minhacan ve, wek pirtûka wanedayînê, ji bo dibistanan hatiye pejirandin.

NAVEROK

BEŞA 1.....	9
CUDAHIYÊN ME	10
ÇÎROKA MIN.....	12
GARABÊTÊ XAÇO	15
HER YEK BI RENGÊ XWE XWEŞIK E.....	17
BI HEVALÊN XWE BIHIZIRE	19
CUDA ME, JI CUDAHIYAN RE RÊZÊ DIGRIM	22
BEŞA 2.....	25
ÇANDA XWE NAS BIKIN.....	26
ÇAND Û TAYBETIYÊN ÇANDÊ(1)	27
ÇAND Û TAYBETIYÊN ÇANDÊ(2)	29
BANDORÊN ÇANDÊ	30
CIL Û BERGÊN ME	33
DENGBÊJÎ.....	37
OL Û BAWERIYA ME	39
SELAM AN JÎ ISLAM.....	42
EZDAYETÎ AN JÎ ÊZÎDÎ.....	45
BEŞA 3.....	49
HAWÎRDOR	50
JÎNGEH	54
ALÎ Û DÎTINA ALIYAN	57
KROKÎ.....	61
TEVGERÊN HEWAYÎ.....	66
TEVGERA HEWA Û AVHEWAYÊ	70
BEŞÊN XWEZAYÎ Û MIROVÎ DI ERDNÎGARIYÊ DE	75
AVÊN DIHERIKIN	81

ZIYANÊN TEVGERÊN XWEZAYÎ Û PARASTINA WÊ	85
BEŞA 4.....	91
TEKNOLOJÎ DI JIYANA ME DE	92
HIN KESÊN KU AMÛRÊN TEKNOLOJÎK ÇÊKIRINE	95
HÛN JÎ DIKARIN BIBIN ZANYARÊN MEZIN.....	98
BEŞA 5.....	103
DÎROK	104
GIRÎNGIYA DEMÊ DI DÎROKÊ DE.....	107
CIVAKA XWEZAYÎ.....	111
SERDEMA KEVIRÎ YA NAVÎN (MEZOLOTÎK)....	115
ÇANDA ARYEN	121

ZANISTÊN CIVAKÎ

- ◆ Zanistên civakî çi ye?
- ◆ Em vê pirtûkê ji bo çi dibînin?
- ◆ Di jiyana me de bandora zanistên civakî, çi ye?

Em ê di refa çar, pênc û şeş de, pirtûkeke nû bibînin. Navê vê pirtûkê zanistên civakî ye. Zanistên civakî, têkiliyên mirov û hawîrdorê bi me dide naskirin. Ev hawîrdor ji, ji mirov, lawir, şînatî û heyberên din pêk tê. Ji ber vê yekê, zanistên civakî ji du beşan pêk tê.

✚ **Beşa yekem:** Têkiliya mirov û civakê şîrove dike, erk û mafên me nîşan dike û me ji bo jiyane amade dike.

✚ **Beşa duyem:** Bûyerên ku li ser rûyê erdê çêdibin, bi me dide naskirin û bandora wan li ser jiyana me dide diyarkirin. Ji ber ku milek xwezayî ye û milek civakî ye, wê naskirina mafê mirovan û nirxdayîna wan pêş bikeve. Di derbarê mafên hevalên me û mirovên din de şiyarbûnekê bi me re çêdike û bi me re, biryardarî û hêzên pêkanîne ava dike.

BEŞA 1

CIVAK Û KES

- 1- Cudahiyên me**
- 2- Çîroka min**
- 3- Garabêtê Xaço**
- 4- Her yek bi rengê xwe xweşik e**
- 5- Hevalên xwe bihizire**
- 6- Cuda me û ji cudahiyan re rêzê digrim**

CUDAHİYÊN ME

Em li derdora xwe dinerin, em bi dehan, bi sedan an jî bi hezaran mirov dibînin. Di roja me ya îro de, li rûyê erdê derdora 7 milyar mirov dijîn. Ên ku di dîrokê de jiyane, deynin ser wan dibe bi dehên milyar. Ev mirov çiqas bişibine hev jî, jî hev cuda ne. Hem fîzîkiya me û hem jî taybetiyên me cuda ne. Bi taybet, taybetiyên me yê fîzîkî ne mîna yê tu kesî ne.

Taybetiyên me yê ku tîrê gotin, di serî de jî şopa tiliyên me tê, derveyî şopên tiliyên me, rû, çav, deng û meşa me cuda ye, xwîna me taybet e. Heya tansiyona dilê me jî cuda ye, ne wek ya tu kesî ye.

Çawa taybetiyên fîzîkî yên mirovan ne wek hev in, nasnameyên wan jî ne wek hev in. Nasnameyên me, em kî ne wê diyar dike, ango me dide nasandin. Dema ku em diçin dibistanê xwe qeyd dikin, pêwîstiya me bi nasnameyê heye û dema ku diçin nexweşxaneyê pêwîstiya me bi nasnameyê heye. Heger em bi xwazin biçin welatekî cuda, pasaport derxin jî, nasname pêwîst e. Di jiyane de, çi karê fermî yê ku em dikin, pêwîstî bi nasnameyê heye. Ev nasname, me ji mirovên din cuda dike. Nahêle tiştên me tevlihev bibin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Pêdiviya me bi nasnameyê heye. Ji ber...
- 2- Nasname tune be tevlihevî wê çêbibe. Ji ber...

ÇÎROKA MIN

Çawa ku taybetiyên me ji hev cuda ne, çîroka her mirovekî jî cuda ye. Em li ser çîroka xwe bihizirin.

Heya wê demê pir bûyer li ser serê me derbas bûne. Heger ji me bê xwestin ku em çîroka jiyana xwe bibêjin, em nikarin hemû bûyeran bibêjin. Bûyerên sereke, yên ku bandoreke mezin li me kirine, em dikarin bînin ziman. Dema ku em van dibêjin, li gorî dema wan rêz dikin. Ji bûyeran li gorî demê rêz kirî re "**chronology (kronolojî)**" tê gotin. Kronolojî şewazekî şîrovekirina dîrokê ye. Bi rêbazê kronolojî, em pêşketinên tiştan zû û hêsantir tê dighêjin.

Em niha kronolojiya xwe binivîsin. Em jê re dikarin bibêjin "**werîsa me ya demê**". Ji bo ku em kronolojiya xwe baştir binivîsin, ji dê û bavê xwe alîkariyê bixwazin.

Mînak, di kîjan roj û salê de çêbûme, kengî bi çarlepkan meşiya me, kengî diranên min derketine, kengî li ser du lingan meşiya me, kengî axifîme, kengî çûme pêşdibistanê, kengî çûme dibistanê û hwd. Heger hebe, wêneyên wan tiştan kom bike. Bûyer û wêneyên li gorî dema wan rêz bike. Heger wêne tune be, bi xwe wêne xêz bike.

1

2

3

4

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1-** Kronolojî çî ye, kêrî çî tê?
- 2-** Dîrokên li jêr rêz bike û kronolojiyekê jê re çêkin?
  - a-** 21.01.1946 komara Mahabatê ava bû.
  - b-** 21.01.2014 ragihandina Xweseriya Demokratîk.
  - c-** 19.07.2012 Şoreşa Rojava ji Kobanê dest pê kir.
  - d-** 24.01.2014 kantona Cizêrê hat raghandin.
  - e-** 21.03.1986 di pîrozbahiya newrozê de ciwanekî Kurd li Şamê hate kuştin.
  - f-** 23.01.1921 bi peymanê enqere Rojava ji Bakurê Kurdistanê qetandin.
  - g-** 12.03.2004 komkujiya Qamişlo pêk hat.
- 3-** Ji wêneyan, kronolojiya xwe çêke. Heger wêne tune be, wêne xêz bike.

GARABÊTÊ XAÇO

Dengbêjê navdar û naskirî Garabêtê Xaço, di hemû jiyana xwe de, bi kurdî stran gotiye. Garabêtê Xaço, di sala 1902'an de li bakurê Kurdistanê li herêma Xerzan ji dayîk bû ye. Bi reseniya xwe Ermen e. Malbata Garabêtê Xaço, di komkujiya Ermenan de, hatiye kuştin. Hin gundiyên kurd, xwedî li Garabêt derdikevin û wî ji kuştinê rizgar dikin. Garabêt piştê diçe herêma Reşkotê, gel Felîtê Qotu. Di demeke kurt de, dibe dengbêjekî navdar û di dîwana Felîtê Qotu de, cih digre.

Dewleta Tirkiyeyê, piştî serhildana Şêx Seîd, careke din dest bi komkujiyan dike. Garabêt neçar dimîne, koçî rojavayê Kurdistanê bike. Dema Garabêt tê rojavayê Kurdistanê, Frensa li wir desthilatdar bû. Garabêt 15 sal û 3 mehan leşkeriya Frensayê dike. Dema Frensa ji wir derdikeve, dixwaze leşkerên xwe jî, bi xwe re bibe Frensayê. Lê Garabêt dixwaze biçê Ermenistanê. Di sala 1946'an de diçe Ermenistanê.

Garabê di 1950'î de li radyoya Êrîvanê dest bi xebatan dike, 55 salan di radyoya Êrîvanê de kar dike.

Dema muzîka kurdî tê gotin, navê Garabê Xaço tê bîra her kesî. Lawikê Metînî, Lolo Mîro, Zembilfiroş, Evdalê Zeynikê, Endiwerê paytexte, Çûme Cizêrê, Gênc Xelîl, Derwîşê Evdî, Salihê Nûrê, Felîte Qotu û Bişiriyo hin ji stranê wî ne.

Garabê Xaço, di 13'yê berfanbara 2005'an de li gundê Kolbozê yê Êrîvanê di 103 saliya xwe de jiyana xwe ji dest da.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Straneke Garabê Xaço, jiber bike.
- 2- Di wêje û folklorê kurdî de çihê Garabê Xaço çî ye, şîrove bike?

HER YEK BI RENGÊ XWE XWEŞIK E

Dema ku em li derdora xwe dinerin, dibînin ku her kes bi karekî têkildar e. Hin ji wan mamoste ne, hin bijîşk in, hin xaniyan ava dikin û hin jî porbir in; ango cuda ne. **Li gorî we sedemên wê çi ne?**

Çawa ku mirov bi taybetiyên xwe yê fîzîkî ji hev cuda dibin, bi heskirin û xwestekên xwe jî, ji hev cuda dibin. Ev cuda bûn, bandorê li jiyana me ya civakî dike. Her mirov, bi van taybetiyên xwe tev li civaka xwe dibe. Bi vî awayî hêzên xwe bi hêzên civakê re dike yek. Bi taybetiyên xwe civaka xwe xurt dike.

Li gel xwestekên me, pêwîst e kêrhatiyên me jî hebin. Di karekî de serkeftin bi wan çêdibe. Heger xwestek û kêrhatiyên me bi hev re hevsengiyekê pêk neynin, serkeftin çênabe. Dema xwestek û kêrhatiyên me bibin yek û hinekî zîrek bibin, tiştên ku em bixwazin çêkin, em ê bi ser bixin.

Mînak: Di keskesorê de bihizirin. Ji rengên cuda pêk tê, lê ev reng di nava hevsengiyekê de ne. Em dikarin mirovan jî bişipînin keskesorê. Mirov jî ji hev cuda ne, lê dema hevsengiyê pêk bînin, dibin weke keskesorê. Civak wisa xurt dibe û pêş dikeve.

Wek dareke ser bi xwe,
Wek daristanekê bi hev re

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çi bala te dikşîne?
- 2- Çi kêrhatiyên te hene?
- 3- Tu kêrhatiyên xwe, di kîjan hêlê de bi pêş dixî?
- 4- Di pêşerojê de tu dixwazî çi bikî?
- 5- Gelo xwestek û kêrhatiyên te, bi hev re di nava hevsengiyê de ne û hev temam dikin, an na?

HEVALÊN XWE BIHIZIRE

Wek ku her kes fîzîkî ji hev cuda ne, moralên wan jî ji hev cuda ne. Çawa cudabûna me ya fîzîkî, nabe pirsgirêk, pêwîst e, moralên cuda jî nebin pirsgirêk. Ji bo ku nebin pirsgirêk, pêwîst e, em taybetiyên xwe yên fîzîkî û yên rewanî li ser kesî ferz nekin. Xwe bixine cihê hevalên xwe û bihizirin; "**Heger ez li cihê wî hevalê xwe bim, ez ê cawa helwestê nîşan bidim?**". Xwe xistina cihê hevalên xwe, an jî bi hevalên xwe fikirîn re **hevxiemî** tê gotin. Hevxiemî, di civakê de hestên hevbeş ava dike.

Hestên hevxiemiyê bi her kesî re heye. Lê dema neyê bikaranîn, zû winda dibe. Mirov di jiyana xwe de jî dikare taybetiyên hevxiemiyê bi xwe re

pêş bixe. Ji bo vê yekê, pêwîst e zû biryarê nede, biryarên hişk nede, bêhna fire bihizire û pêşdîtinên xwe li ser kesî ferz neke; ji biryardayîne bêtir, şîrovekirin bi mirovan re hevxiemiyê li pêş dixê.

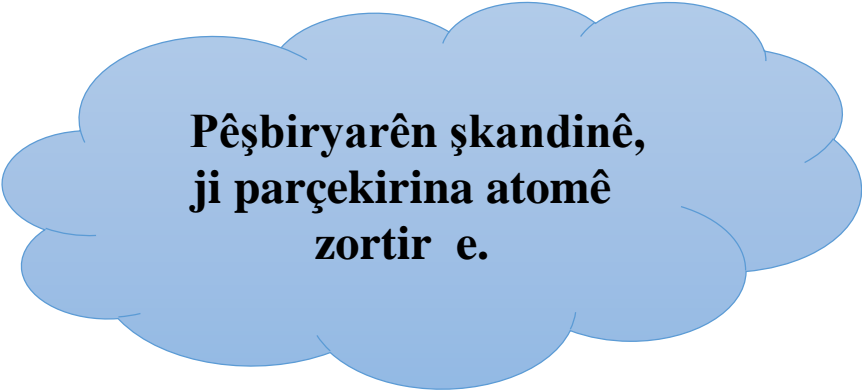
Cihê ku hevxiemî hebe, hevgirtin û berhemdayîn pir dibe, asta jiyane bilind dibe û jiyana xweşiktir dibe. Hevxiemî, pirsgirêkên navxweyî çare dike û pevçûnan kêmtir dike.

Tu dixwazî hevalên te çawa nêzîkî te bibin, tu jî wisa nêzîkî hevalên xwe bibe, an jî tiştên ku tu naxwazî ji te re çêkin, tu jî bi kesî re çêneke. Ev hişmendî bingeha civakbûnê ye.

Em çawa dikarin hev xem bin?

- ◆ Xwe bixin cihê hevalên xwe û bi çavên wî li derdorê binerin.
- ◆ Rast di hest û ramanên hevalên xwe de bighêjin.
- ◆ Bi hevalên xwe bidin hiskirin ku em, bi wî hestyar in.

Sedemên pirsgerêkên ku îro cîhana me jiyana dike, hev nefamkirin e, li hemberî hev nêzîkbûnên bêberpirsiyartî ye û ezezîtî ye.

**Pêşbiryarên şkandinê,
ji parçekirina atomê
zortir e.**

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çi sûd heye ku mirov xwe bixe cihê yekî din?
- 2- Tu ji bo kesê ku dê û bavê xwe windakirine, çi dihizirî?
- 3- Bêhinferehî û aramî çawa bi me re bi pêş bikeve?
- 4- Ne hizirandin û zû nîşandayîna helwestê, çi encamê derdixe?
- 5- Hevxemî çi ye û mirov çawa dikare xwe bixe cihê hevalên xwe?

CUDA ME, JI CUDAHIYAN RE RÊZÊ DIGRIM

Me li jor gotibû ku civak dişibe keskesorê. Mirov jî dişibin rengan. Çawa di nav keskesorê de reng cuda ne, di civakê de jî mirov ji hev cuda ne. Hin mirov di cihê xwe de nasekinin, pir bi liv û tevgerin, hin ji wan jî tembel in, liv û tevgera wan kême. Hin ji wan pir baldar in, hin ji wan jî xemsar in. Hin ji wan bi bername ne, hin ji wan belav in. Gel hinekan şerm nîne, hinek jî pir fediyok in.

Çawa taybetiyên mirovan cudan ne, hest û ramanên wan jî cuda ne. Tevlî rêxistênê cuda dibin. Çalakiyên cuda pêk tînin. Ji ber ramanên wan cuda ne, şêwazê jiyana wan jî cuda ye. Ev cudahî gerek asayî bê dîtîna û wek dewlemendiyekê bê pejirandin. Bi gotineke din, her mirov, taybetiyên mirovên din, bipejirîne û jê re rêzê bigire.

Têkiliyên mirovan ên tendurist, bi rêzgirtina taybetiyên mirovên din bi pêş dikeve. Ji ber ku mirov, çi qasî mirovên cuda nas bike, ew qasî bi pêş dikeve. Cudahiya taybetiyên, ji xeteriyekê bêtir, wek temamkirina hev dibîne. Bi vê şêweyê xwe xurt û di nav ewlehiyê de dibîne. Taybetiyên ku bi me re tune ne, dîtina wan mîna taybetiyên xerab û xeter ne baş e. Çesipandina taybetiyên xwe li ser mirovên din û wan bike wek xwe ne rast e. Biçûkdîtina cudahiyan û negirtina rêzê ji wan re, tiştêkî ne baş e.

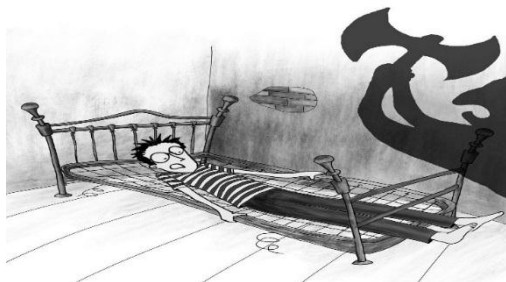
Çawa di xwezayê de lawir û şînatî cuda ne, mirov jî wisa ye. Rengê cerm, ziman, bawerî, raman û zayenda wan cuda ne. Ev cudahî dewlemendiyên mirovahiyê dide nîşandan û cihê rêzê ne. Ev cudahî nabe sedemên stemkariyê. Ji bîr nekin, cudahiya mirovan, mafekî gerdûnî ye. Tu kes ji ber rengê cermê xwe, zimanê xwe, baweriya xwe, zayenda xwe, ramanên xwe, biçûk nayê dîtî û nabe mijarên henekan. Van taybetiyên xwe bi rengekî azad jiyân dike. Ji xwe azadî, ji vir dest pê dike. Dema ku ji van cudahiyan re rêz neyên girtin, şer û pevçûn derdikevin. Yek reng, yek ziman, yek çand, yek bawerî, yek raman û hwd, dijminatîyê çêdikin.

Çîrok:

Di mîtolojiya Yûnaniyan de xwedayek bi navê Prokrustes heye. Ev xweda bi rêbiriya xwe derketiye pêş. Li ser rêya Atîna û Magera rêbiriyê dike. Kî di wê rêyê re biçê, wan dişelhîne.

Ew xweda, rojekê ji hesin textekî çêdike. Kesên ku ji wir tîn û diçin, pêşî wan dişelhîne, piştê wan diavêje ser text. Heger bejna wan dirêj be lingên wan ji textê derkeve, lêngên wan jêdike û eger, mirov kin bin, îcar bi şkenceyê lingên wan dikşîne û dirêj dike.

Jixwe ev tişt şaş e, ji ber ku mirov naşibihin hev. Hinek dirêj in û hinek jî kin in û hemû bi rengê xwe yên cuda xweşik in.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çi cudahî li hawîrdora we hene?
- 2- Kêrhatî û cudatîyên me çawa dibin dewlemendî?
- 3- Ji cudahiyan re rêz negrin, encam çî dibe?
- 4- We ji wê çîrokê çî encam bi dest xist?
- 5- Di refê de her yek ji me muzîkên cuda guhdar dîke, lê hevaltîyeke me ya baş heye. Di refeke wisa de çî taybetî heye?
- 6- Alîkariya Zilanê bikin ji bo ku rêya xwe nas bike.

BEŞA 2

ÇAND

- 1- Çanda xwe nas bikin
- 2- Çand û taybetiyên çandê(1)
- 3- Çand û taybetiyên çandê(2)
- 4- Bandorên çandê
- 5- Cil û bergên me
- 6- Dengbêjî
- 7- Ol û baweriya me
- 8- Selam an jî islam
- 9- Êzdayetî an jî êzîdî

WANE 1

ÇANDA XWE NAS BIKIN

Derheqê çandê de pir tişt tên gotin. Zanyaran bi dehan pênasayên çandê çêkirine. Ev penase, têkiliya çand û jiyanê dide nîşandan û bandora çandê li jiyanê dide diyarkirin. Çand gelekî, ji gelê din cuda dike. Çand, tiştên ku hatine çêkirin hemûyan digre nava xwe. Çand ji nifşekî derbasî nifşê din dibe. Ji ber wê çand nasnameya civakê ye. Teşeyên jiyan û hizirandina wê ye. Cudahiya wê ji civaka dine.

Çand di nav xwe de dibe du beş. Çanda daringê (şînber) û çanda rewanî (razber).

a- Çanda daringê: Hemû tiştên daringê yên ku mirov çêkiriye digre nava xwe, wek; cil û berg, çêkirina xaniyan, amûrên ku bi kar tînin, saziyên ku tên bikaranîn û hwd.

Bi kurtasî hemû tiştên heyberî di nav vê beşê de cih digrin.

b- Çanda rewanî: Ev jî hişmendiya wê civakê dide nîşandan. Bawerî, fikrandin, sinc, adetên civakî û hwd, tiştên bi hişmendî û moralê ve girêdayî ne di nav vê beşê de cih digrin.

Li gorî vê pênasayê, çanda daringê wek bedena mirovan, an jî wek qalikan e. Çanda rewanî jî, rihê di bedenê de an jî ava di qabê de ye. Ji ber wê çanda daringê û rewanî ji hev nayê birîn.

ÇAND Û TAYBETIYÊN ÇANDÊ (1)

Tayebetiyên çandê pir in. Bi hejmartinê bi dawî nabin. Lê bi xetên stûr û sereke em dikarin weha şîrove bikin:

a- Çand guherbar (rolatîf) e: Yanî çand li gorî civakan tê guhertin. Ji bo her civakê heman çand ne derbasdar e. Hin caran di nav heman gelî de çandên cuda bi pêş dikevin. Erdnîgarî bandorê li ser çandê dike. Kesên ku li cihên asî, sar û di çiyayan de dijîn û yê li deştan di germahiyê de dijîn ne wek hev in.

b- Çand dîrokî û civakî ye:

Çand hêmaneke dîrokî û civakî ye. Di têkiliyên mirovan de çêdibe, bi pêş dikeve û tê guhertin, ew tecrûbe ye. Çand di rojekê de çênabe. Hemû tecrubeyên

dîrokî di nav xwe de dipejirîne. Bi vi awayî kevneşopiyekê çêdike. Mirov bixwe zindiyekî dîrokî ye. Ji ber wê çanda wî jî dîrokî ye.

c- Çand berhemeke mirovî ye:

Di jîngehê de hemû zindî, jiyana xwe berdewam dikin. Lê mirov, jîngehê li gorî pêdiviyên xwe diguhere. Ev guhertin, bingeha çandê ye. Mirov him çandê bi pêş dixê û him jî ji çandê bandor dibe.

d- Çand ne tiştêkî rawestiyayî ye:

Di jîyanê de rawestandî tune ye. Her tim diherike. Ji ber wê çand tê guhertin û sekinandin tê de nîne. Çand wek kevneşopî û mîras ji nifşê berê tê girtin. Lê nifşê nû, tiştên nû tev li wê çandê dikin, bi vî rengî çandê dewlemend dikin. An jî bi guherandina demê re, hin taybetiyên wê çandê dev jê berdidin. Dev ji hin tiştan berdan, an jî hin tiştên nû tev li wê kirin, guherîna çandê dide diyarkirin. Ji ber wê çand tiştêkî ne rawestiyayî ye.

ÇAND Û TAYBETIYÊN ÇANDÊ(2)

e- Çand tê fêrkin û fêrbûn:

Bi rêya civakê, an jî perwerdeyê, çand tê fêrkin. Her wiha bi rêya rêxistin û ramyariyên cuda jî, fêrkirina çandê çêdibe. Ev jî du alî ye. Aliyekê wê erênî ye, mirov hem çanda xwe û hem jî çandên din fêr dibe. Pêşketina mirovahî bi vê rêbazê çêdibe. Aliyê din jî neynî ye, bi zorê, an jî bi pişaftinê fêrbûna çandê tê kirin. Ev mirovan ji çanda wan dûr dixê.

f- Di navbera pêkhatiyên çandê de hev girtinek û hevtemamkirinek heye.

Kel û pelên wê civakê, sinc û aboriyên wê civakê, jiyan û nirxên wê civakê pêwîst e di nava ahengekekê de be. Heger ev aheng were şikandin an jî xerabe bibe, çanda wê civakê dikeve metirsiyê.

g- Çand hev girtinekê çêdike:

Li ser rûyê erdê, her gelek çandê wê heye. Çanda gelan cuda ye. Her wiha bi çêbûna şaristaniyê re, çanda çînîti û bajarvanî derdikeve û civakê ji hev dûr dixê û dike dijminên hev. Pêşketina çandê, van cudahiyan kêmtir dike, mirovan nêzî hev dike, bi vê rêbazê, hev girtinekê çêdike. Mînak, pêşketina çanda cîhanî, an jî çanda mirovahiyê rolek wisa dilîze. Li vir a girîng ev e: Mirov dev ji çanda xwe bernede û ji çanda giştî dûr nekeve. Bi rengê xwe, bi çanda giştî re bibe yek.

BANDORÊN ÇANDÊ

Çand bandoreke mezin li kesan û li civakan dike. Ji yana wî rêkûpêk dike. Em bandora çandê dikarin bi vî awayî rêz bikin:

◆ Şêwe dide sekinandina mirovan. Bi vî awayî pergala civakê çêdike.

◆ Nasnameya civakê çêdike. Cudahiya di navbera civakên din de eşkere dike. Zanebûna wê dide avakirin.

◆ Di civakê de rehên hevgerîtin û alîkariyê bi pêş dixê. Zanebûna me û zanebûna giştî bi pêş dixê.

◆ Bi rêya civakbûyînê, kesayeteke civakî bi pêş dixê.

ÇANDA ME

Wek her gelekî, gelê kurd jî xwedî çand e. Çanda kurdan beşek ji çanda aryan e û ev çand, çanda herî kevnar e.

Bi pêşketina şaristaniya navendî re êrîş li ser çanda aryanan tên kirin. Ji bo ku kurd xwe ji van êrîşan biparêzin çûne çiyayan. Ev rewş bû sedem ku çanda kurdî, devokî û jiyanî

bimîne. Bi devokî, an jî bi jiyanî derbasî nifşê din bûye. Heya niha jî ev rewş hîn berdewame.

Wek her gelekî, çanda daringî û rewanî ya kurdan jî cuda ye. Fikrandina kurdan, sincê kurdan, tore û

kevneşopên kurdan, kel û pelê kurdan, cil û bergê kurdan, hunerên destan, xwarin, lîstok, filklorê kurdan cuda ye. Ev cudahî me ji gelê din cuda dike û nasnameya me çêdike.

ZIMANÊ ME

Ziman beşek ji çandê ye. Di bingihê xwe de zihniyet, sinc û hestên civakê dide nîşandan. Pêşxistina watedayînê ye. Civakek çî qas zimanê xwe bi pêş bixe, ew qas girêdana wî bi jiyane re xurt dibe. Pêşketina ziman, pêşketina jiyane ye. Ji ber wê civakek zimanê xwe yê zikmakî çî qas bi kar bîne, asta jiyana wî ew qas bi pêş dikeve. Dûrketina ji zimanê zikmakî, ji jiyana xwe dûr ketin e. Ev rewş civakê nexweş dike û belengaz dike. Çanda wî ji holê radike.

Li ser rûyê erdê bi hezaran ziman hene. Hin ji wan zimanan mirine, êdî tu kes bi kar nayîne. Hin ji wan pir lewaz bûne. Hin ji wan jî li ser rûyê erdê bi lez belav bûne.

Zimanê me zimanê kurdî ye û zimanê herî kevnar ê vê herêmê ye. Zimanê kurdî, beşek ji zimanê aryan e. Zimanê aryan, wek zimanê îranî û hûrî

dema dibe du beş, di nav beşa Hûriyan de cih digre. Bi demê re, ji zimanê din cuda dibe û rêzimanê xwe çêdike.

Ji ber ku herêmên me demeke dirêj di bin dagirkeriyê de mane, zimanê kurdî nebûye, zimanekî fermî û perwerdeyê. Vê rewşê ziman tenk kiriye, lê zimanê kurdî bi devokî li hemberî vê, li ber xwe da ye.

Zimanê kurdî, heya niha elfabeyên cuda bi kar anîne. Herî dawî jî alfabe ya latînî bi kar aniye. Ev alfabe ji aliyê Celadet Bedirxan ve hatiye pêşxistin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Bandora çandê, çi ye?
- 2- Taybetiyên çandê, çi ne?
- 3- Ziman, pênase bikin.

CIL Û BERGÊN ME

Li rûyê erdê her gel, bi çand, tore û kevneşopiyên xwe tê naskirin. Di nava çandê de, cil û berg, an jî çanda lixwekirinê cihekî girîng digre. Wek hemû gelan, gelê me jî bi çand, tore û kevneşopiyên xwe, bi taybet çanda lixwekirina me, balê dikşîne ser xwe. Cil û bergên me, di dîroka civakî de wek xezineyekê ye.

Cihê ku mirov lê dijî, bandorê li cil û bergên wî dike. Bi gotineke din, cil û berg, rasterast bi dîrok û erdnîgariya me ve girêdayî ye; ango erdnîgarî û keleşor bi hev ve girêdayî ne. Bandora aborî, ol û herêmê jî li cil û bergên me heye. Cil û bergên her ol, her bawerî û her gelî, cuda ne. Heya di Kurdistanê de herêm bi herêm cil û berg cuda ne. Kurdên ku koçber bûne çûne derveyî welat, cil û bergên wan jî cuda ne.

Çawa bandora kurdan li Rojhilata Navîn bûye, bandora cil û bergên kurdî jî li cil û bergên Rojhilata Navîn bûye.

Cil û bergên kurdî yên îro tên lixwekirin, dîroka wan kevna e, vedigere beriya islamê. Cil û bergên kurdî, ol û baweriya kurdan nîşan dide. Her baweriyekê jî xwe re rengê hîlbijartiyê û bûye wek sembola wê.

Jiyana kurdan ya li ser Rêya Hevrîşmê bandora xwe li cil û bergan jî kiriye. Cil û bergên kurdan reng bi reng in, bi giranî sor û kesk in. Cil û bergên jinên kurd, jî yên zilaman dewlementir in.

Cil û bergên zilaman jî 3 parçeyan pêk tînin; Şal, êlek û şûtikên gulgulî yên li piştê tînin pêçan, jê re şal û şepik tê gotin.

Cil û bergên jinan pir dewlemend in. Ji çend parçeyan pêk tînin. Ji wan re jî kiras û sermil tê gotin û hin jin poşî jî datînin ser serê xwe. Em dikarin wan bi vî awayî bi nav bikin:

◆ Xêlî: Xêlî, ji cawekî tenik û rengîn çêdibe. Giranî bi rengê sor, pembe û şekirî ye. Dema bûkê jî mala bavê wê dibin, davêjin ser serê wê.

◆ Dêrî: Pêşmal, an jî bervank tê gotin. Wek nîv etek e. Rengên wê cur bi cur in

◆ Tawrîşî: Cawekî sivik û tenik e. Wek şal, diavêjin ser milên xwe. Giranî jinên temenmezî bi kar tînin.

◆ Tosin: Jinên dewlemend wê datînin ser serê xwe.

◆ Heftreng: Cawekî tenik e. Wek navê xwe pir bi rengîn e. Giranî keç û bûkên ciwan li xwe dikin. Kurdan bi wêjeya xwe ya devokî û bi cil û bergên xwe, heya roja me ya îro xwe parastine.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Cil û berg ji bo gelekî çi nîşan didin?
- 2- Di herêma we de çi cil û bergên kurdî hene?
- 3- Cil û bergên herêma we çawa ne, kîjan reng li pêş in?
- 4- Alîkariyê bidin sivorî, jo bo ku bighêje xwarina xwe.

DENGBÊJÎ

Dengbêjî, di çand û dîroka kurdî de, cihekî girîng digre. Dengbêjî ji du peyvan (deng û bêje) pêk tê. Dengbêjî di du wateyan de tê bikaranîn.

Wateya yekem: Kesên ku bi dengê xwe yê ahengî, giyan dide peyvan. Stranbêj an jî dengbêjên kurd, gund bi gund digerin û stranan dibêjin. Hin caran, amûrên muzîkê wek, bilûr, def bikartînin, lê piranî bê amûr in. Bi hêza dengên xwe hunerên xwe çêdikin. Dengbêjan li ser mêrxasî, xweşikbûna xwezayê, dawet, şahî, kêfxweşî, serkeftin, zor û zehmetî, feqîrtî, xizantî û koçberiyê stran gotine. Di dîrokê de wêjeya kurdî pir nehatiye nivîsandin, bi devokê berdewam kiriye. Dengbêjî, ji bo dîrok û çanda kurdî ya nehatiye nivîsandin. Ji ber wê kokên wê di kurahiya dîrokê de pir xurt in. Çi qas, zext, zilim, zor dîtiye jî tune nebûye, heta niha li ber xwe daye û berdewam kiriye.

Çanda kurdan, di dengbêjiya kurdan de veşartî ye. Dengbêjî, vê şairstaniyê eşkere dike, xwedî lê derdikeve û ji bo pêşerojê dihêle.

Meha zivistanê şêv dirêj in. Televizyon, sînema internet tune bûn. Şêniyên gund di malekê de kom dibûn û dengbêjan ji wan re stran û metelok (mamik) digotin.

Wateya duyem jî ev e: Kesên ku agahî didin, deng û bas didin. Şêweyekî dîrokî, ango nûçegihaniyeke devkî ye. Ji ber wê di dîroka Kurdistanê de cihekî pir girîng digre.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Dengbêjî, tê çi wateyê?
- 2- Tu û hevalên xwe kom bibin, stran û metelokan bêjin.

WANE 7

OL Û BAWERIYA ME

Di Kurdistanê de pir ol û bawerî hene. Ev ol û bawerî jî bûye parçeyek ji çanda kurdî. Ev ol û bawerî, çanda kurdî dewlementir dike. Pir ol û bawerî çandek nêzî demokrasî û wekheviyê aniye.

MIZGÎNÎ AN JÎ XIRISTIYANÎ

Olên ku li Kurdistanê dijiyan, yek ji wan ola xiristiyan e. Ev ol, oleke yek xwedayî ye. Berdewamiya kevneşopiya Hz. Ibrahîm e. Ev ol ya herî pir li ser rûyê erdê belav bûye.

Pêxemberê vê olê, Îsa ye. Pirtûka wî ya pîroz jî, peymanana nû an jî Incîl e. Hin kes, ji ber pêxember Îsa, navê vê olê wek Îsewî jî dibêjin. ango kesê ku Îsa

dişopînin. Îsa li bajarê Nasîra ji dayîk bûye. Lê ser cihê ku Îsa ji dayîk bûye, Nasranî jî tê gotin. Ev gotin wek alîkar jî tê bikaranîn. Cara yekem, li Hetayê (Entakya) navê xiristiyan hatiye bikaranîn. Peyva xiristiyan, ji kesên ku bi mesîh bawer dikin, an jî wî dişopînin tê gotin.

Roja çêbûna Îsa, dibe mîlad (roja zayînê). Cihê ku lê çêdibe, eyaleteke Roma ye. Îsa gel merengozekî (necarekî) kar dike. Piştê dibe mamoste, di dawiyê de, bi kesên kor, şet û nexweşan re dibe alîkar û saxlemiyê belav dike. Bi vî awayî di nav gel de tê naskirin û hezkirin. Rahibên cihûyan jê açiz dibin û wî tewanbar dikin, dibêjin "**ew gel radike serhildanê**". Bi rijdkirina rahibên cihûyan, waliyê Romayê cezaya mirinê lê dibire. Îsa di 33 saliya xwe de li girê Goygota tê çarmixkirin.

Ola xiristiyanî, ji aliyê hawariyên Îsa ve tê belavkirin. 12 hawariyên wî hene, her hewariyek li cihekî kar dike û ola xiristiyanîyê belav dike. Nêzî 300 salî veşartî dimîne. Di dawiya 312 de qralê Bîzansan ola xiristiyanîyê, ola fermî ya dewleta Bîzansê dipejirîne. Heya wê demê xiristiyanî, ola kesên bindest û hejar bû. Lê dema dewlet, ev ol bi fermî da pejirandin, êdî dibe ola dewletê û ji feqîr û hêjaran dûr dikeve.

Di nava xiristiyanîyê de pir rêbaz û bawerî hene. Dema xiristiyanî bû ola dewletê, hin kesan nepejirand û rêbazekî cuda çêkirin. Ê ku pêşengtiya wê dike Arius e li ser navê Arius ji wan re dibêjin ariusî. Dervayî wê 3 rêbazên din jî hene. Ew jî ev in:

- **Katolik**
- **Ortodoks**
- **Protestan**

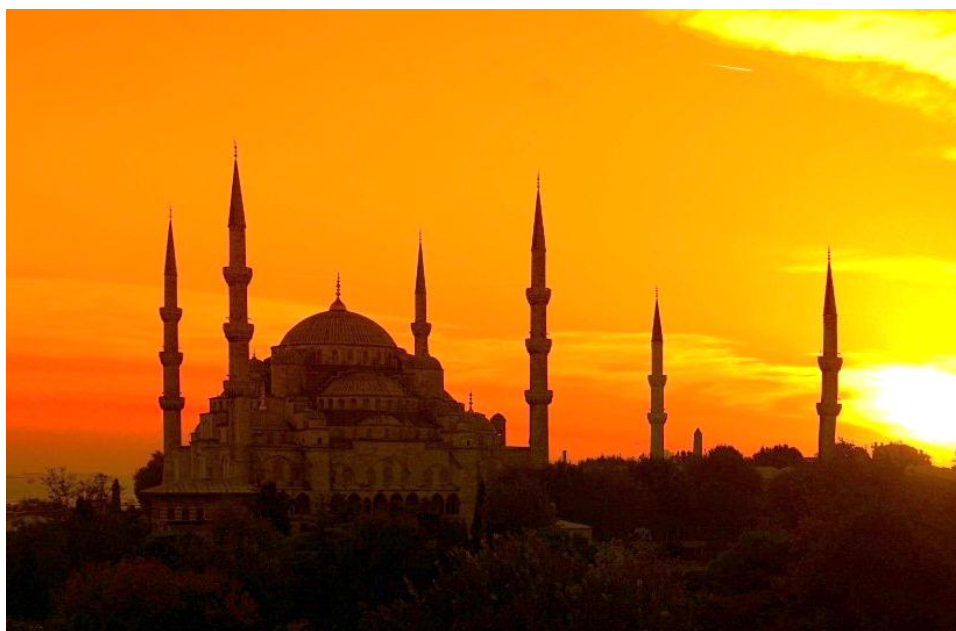

Her çi qas di dema dawî de rêbaz û baweriyên
cuda derketine jî, yê bingeh ev in.

Bingehên ola xiristiyaniyê ev in:

- Aşîtî
- Sinc
- Başî
- Xweşikî
- Hezkirina mirovan û mirovhesî ye.

SELAM AN JÎ ISLAM

Ev ol jî, oleke yekxwedayî ye. Berdewamiya kevneşopiya Hz. Ibrahîm e. Piştî xiristiyanîyê, ol a herî bêtir li rûyê erdê belav bûye islam e.

Pêxemberê ola islamê Hz. Muhemed e. Pirtûka wî ya pîroz, Quran e. Kesê ku bi vê olê bawer kiriye û baweriya wî xurte jê re mûmin tê gotin û musulman di wateya kesên ku radestî xweda bûne. Di hin çavkaniyan de pêyva Muhemedî jî tê bikaranîn, lê musulman vê napejirînin û qebûl nakin. Giranî bi islam tê naskirin. Peyva islam, di erebî de tê wateya kesê ku teslîm (radest) bû ye û ji bo aşî û selametiye serê xwe tewandiye.

Pêxemberê vê olê Hz. Muhemed, di 571'an de li Erebiştanê, li bajarê Mekeyê ji dayîk bûye. Jiyanêke xizan derbas dike. Piştî li nav gel wek bazirganî kar dike. Di 25 saliya xwe de bi Xedîceyê re dizewice. Piştî zewaca Xedîce, dibe xwediyê kerwanan. Di 40 saliya xwe de, dibe pêxember. Li hemberî desthilatdarên Mekeyê têkoşînê dide meşandin. 10 salan di Mekeyê de dimîne û piştî koçî Yesribê (Medîneyê) dibe. Li vir xurt dibe û bi Mekeyîyan re şer dike. Di dawiyê de Mekeyê distîne. Di 632'an de diçe ser dîlovaniya xwe.

Di dema Hz. Muhemed de erebiştan hemû dibe musulman. Lê mirina Hz. Muhemed bandoreke ne baş dike. 4 xelîfeyê îslamiyê berdewam dikin. Piştî wan, xanedanên îslamê berdewam dikin.

Îslamiyê jî, pir rêbaz bawriyên wê hene. Dema Hz. Muhemed dimre, hin kes, ji musulmanan qut dibin û dibin haric (xewaric). Hinek li derdora Elî kom dibin, dibin elewî. Girseyên mezin li derdora Ebûbekir û Umer kom dibin û dibin sinî. Sinî di nav xwe de dibin 4 rêbaz:

- Henefî
- Şafî
- Malikî
- Hembelî

Bingehên ola îslamiyê ev in:

- ◆ Dadî
- ◆ Başbûn
- ◆ Sinc
- ◆ Wekhevîya di navbera gelan de

Hz. Muhemed xwestiye, şerê di navbera eşîrên ereban de, bide sekinandin, aştîyê çêke. Di nav civakê de çand û sincekî baş bi pêş bixe. Di navbera mirovan

de newekheviyê kê m bike û bi rêya mizgeftan mirovan
perwerde bike.

EZDAYETÎ AN JÎ ÊZÎDÎ

Ezdayetî, an jî êzîdî, oleke du aliye. Kevneşopiya olên pir xwedayî yên Mezopotamya û berdewamiya Zerdeştîyê ye. Piranî di nav kurdan de belav bûye.

Li ser vê olê gotinên cuda hene, lê du nerînên sereke hene. A yekem, koka vê peyvê gotina EZDA ye. Li gorî wê EZDA di kurdî de ji peyvên, **ez** û **da** pêk hatiye. ango bi wateya yê ku min da. Ev ji bo xweda hatiye bikaranîn.

Nerîna duyem jî, navê Êzîdî, ji Yezîd bin muawiye tê. Li gorî vê nerînê, êzîdî di olên kurdan ya berê de tune. Dema musulmantî pêş ketiye, ji aliyê Şêx Adî ve hatiye lipêşxistin. Şêx Adî, di derdora Colemêrgê de medrese xwendîye û bi navê Adevî rêbazek çêkiriye. Kesên ku beşdarî vê baweriyê bûne, demek şûndetir dîsa ji islamê dûr ketine.

Pêxemberê vê olê tune. Lê Şêx Adî, vê olê bi sazûman dike. Pirtûka wî ya pîroz, Mishefa Reş e. Mishefa Reş di sed sala 12'an de hatiye nivîsandin. Giranî cih dide mîtolojiya êzîdiyan e. Pirûtkek bi navê Celwe jî heye. Ev pirtûk pir agahiyan dide êzîdiyan. Ev pirtûk nakeve destê her kesî û ji derveyî êzîdiyan kes naxwîne.

Şîroveya yekem nêzê rastî û heqîqetiyê ye. Tore kevne şopiyên wan û islamiyetê pir hev nagrin.

Cihê perestînê ne taybet e. Ji bo wê perestina xwe ji

çavan dîr û bi serê xwe dîkin. Sibeh, nîvro û êvarê berê xwe didin rokê û perestina xwe pêk tînin. Lê belê serdana gorên kesên oldar an jî mezinê olê tînin û li

wir find tèn pêxistin. Di êzîdayetiyê de agir pîroz e, ji ber wê agir nayê vemrandin û Melekê Tawis jî pîroz e.

Êzdayetî, oleke navxweyî ye. Kesek piştîre nikare bibe êzîdî. Êzdî, bi kesên ola wan cuda ye nazewicin.

Ola êzdayetiyê ji sê çînan pêk tê. Ew jî ev in: şêx, pîr û mirîd in.

Hin xalên girîng di ezdayetiyê de:

- Dinya dawiyê tune ye. Xwedayê ku dinya çêkiriye wê xerab neke.
- Girîngdayîn û rêzgirtina xwezayê bingeh e.
- Tarîtî û nebaşiyê napejirîne.
- Tiştên ku ne baş bin, xwe jê dûr digre.
- Xwedî sincekî mezin e.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Li herêma we çi ol û bawerî, hene?
- 2- Li ser oleke ku tu dixwaze nas bike lêkolîn bike, bi mamoste û hevalên xwe re nîqaş bike.

BEŞA 3

CIHÊ KU EM LÊ JIYAN DIKIN

- 1- HAWÎRDOR
- 2- JÎNGEH
- 3- ALÎ- DÎTINA ALIYAN
- 4- KROKÎ
- 5- TEVGERÊN HEWAYÎ
- 6- TEVGERA HEWA Û AVHEWAYÊ
- 7- BEŞÊN XWEZAYÎ Û MIROVÎ DI
ERDNÎGARIYÊ DE
- 8- AVÊN DIHERIKIN
- 9- ZIYANÊN TEVGERÊN XWEZAYÎ Û
PARASTINÊ

WANE 1

HA WÎRDOR

Li wêneyên li jêr binêrin, kîjan ji wan xwezayî ye
û kîjan ji wan hatiye çêkirîn, şîrove bikin.

PIREK LI ÇÎNÊ

BENDAVA TEBQA

KELHA AMEDÊ

SÛLAVÊN MUNZURÊ

PEYKERÊN ÇIYAYÊ NEMRUDÊ

LI ENDONEZYA CIHEKÎ PÎROZ

GOLA NEMRUDÊ

JÎNGEH

Ji ber hemû pêkhate û hêmanên gerdûnê xwedî enerjî ne; ew zindî ne.

Cihê ku zindî tê de dijîn, jê re **jîngeh** tê gotin. Jîngeh, cihekî fîzîkî, biyolojîk, civakî, aborî û çandî ye. Zindî, di hemû jiyana xwe de, têkilî û bandora xwe bi hev re an jî bi zindiyên din re berdewam dikin. Ji bo jiyana zindiyan, hevsengiya jîngehê misogeriya berdewamiya jiyana zindiya ne. Dema ev hevsengî xerab bibe, jiyana zindiyan dikeve metirsiyê. Ev metirsî

hin caran, bi dehan cureyên zindiyan bi xwe re tune dike. Ji bo ku zindî tune nebin, pêwîst e em hevsengiya jîngehê biparêzin.

Ji bo karê xwe zûtir û baştir bimeşînin, pêwîst e em hawîrdora xwe baş nas bikin. Heger em hawîrdora xwe nas bikin, wê hevsengiya jîngehê hêsantir bibe.

Jîngeh, di nav xwe de dibe du beş:

Beşekî xwezayî.

Beşekî çêkirî.

Hewayaya ku em distînin, avaya ku em vedixwin, axa ku em têde çadîniyê dikin, daristanên me, çem, gol û deryayên me jîngeha xwezayî ne. Mirov, lawir şînatî û tiştên li ser erdê û bin erdê jî endamên vê jîngehê ne.

Jîngeha ku em têde dijîn beşek ji vê jîngeha xwezayî ye. Lê di jiyana me de bandora jîngeha xwezayî û çêkirî jî heye. Hin caran, jîngeha xwezayî têra mirovan nake. Pêdiviyên wan temam nake. Di rewşên wisa de, mirov jîngeha xwezayî, li gorî pêdiviyên xwe bi kar tîne. Tiştên nû çêdike. Mînak, ji bo xwarin an jî avdanê heger av kêm be, bendavan çêdikin. Heger ji bo çûn û hatinê rê tune bin, rêyan çêdikin. Çem rê nedin, piran çêdikin, çandinî kêm be, erdê vedikin û çadîniyê berfirehtir dikin.

Di navbera mirov û xwezayê de têkiliyek heye. Mercên xwezayî bandorê li mirov dike, mirov jî mercên xwezayî diguherîne. Mirov ji bo pêdiviyên xwe, derfetên xwezayê bi kar tîne. Di navbera xweza û mirov de têkiliyek ku hev temam bike heye. Ne xweza ziyane dide mirov, ne jî mirov ziyane dide xwezayê. Mirov bi milyonên salan bi vê hişmendiya jiyaye.

Dema şaristaniyê dest pê kir, ev têkilî xera bû. Cihê têkiliyên hev temamkirinê, têkiliyên

desthilatdariyê derketin pêş. Êdî mirov ji bo berjewendiyên xwe, guherîn di xwezayê de çêkir, bêyî ku di bandora van guhertinan li xwezayê de bihizire.

Giringî neda zindiyên din. Mirov xwe di ser hemû zindiyan re dibîne. Ji bo wê, pir dar birîn, rê li ber lehî û şemtîna axê vekir, kargehên mezin ava kirin, gemara ku ji wan der diket ber didan nav avê, an jî ser axê. Ev jî bû sedem ku bi dehan cureyên zindiyan tune bibin. Di encamê de hevsengiya xwezayê xera bû.

ALÎ Û DÎTINA ALIYAN

Dema ku em dipirsin ka ev cih li ku derê ye, em bi gotinên weke: Li pêş, li paş, rast an jî çep destnîşan dikin. Lê têgehên weke: pêş, paş, rast û çep li gorî cihê ku mirov têde tê guhertin. Mînak; cihekî ku em dest nîşan dikin li gorî me aliyê rastê ye, lê li gorî mirovê ku li pêşberî me ye ji bo wî aliyê çepê ye. Dema ku em vê rewşê digrin dest, pêwîstî bi diyarkirina aliyên heye. Lewra alî, li gorî kes û cih nayên guhertin.

Aliyên erdnîgarî, li gorî derketina rokê û çûna wê tê diyarkirin. Cihê ku rok jê derdikeve, her tim rojhilat e û cihê ku rok diçe ava, rojava ye. Li gorî vê, heger destê xwe yê rast dirêj bikin cihê derketina rokê, ew der rojhilat e, destê me yê çepê jî rojava nîşan dide. Pêşiya me dibe bakur, pişt me jî dibe başûr. Alî bi taybet, di erdnîgarî û karên deryayî de tê bikaranîn. Di jiyana me ya rojane de tê bikaranîn, em rêyên xwe bi aliyên dibînin. Cihê tiştan bi navnîşanan dibînin.

Alî di nav xwe de dibin du beş:

- Aliyên bingehîn
- Aliyên navber

ALIYÊN BINGEHÎN: Aliyên bigehîn çar in; rojhilat, rojava, bakur û başûr e.

ALIYÊN NAVBER: Tiştên ku em dixwazin diyar bikin, bidin nîşandan hin caran bi aliyên bingeh re nayê nîşandan. Di rewşeke wisa de ji aliyên navber sîd werdigrin. Aliyên navber, parvekiria goşeya navber ji

aliyên bingehîn ve diyar dibin. Aliyên navber jî çar in. Navê wan, bi serhevkirina aliyên bingehîn pêk tên. Ew jî, başûrrojilat, başûrojawa, bakurrojilat, bakurrojawa.

DÎTINA ALIYAN:

Dîtin an jî zanîna aliyên jiyanê me hêsantir dike. Ji ber wê bandora aliyên di jiyana me de pir heye. Di sala derbasbûyî de bi hinek rêbazan fêrî dîtina aliyên bûbûn.

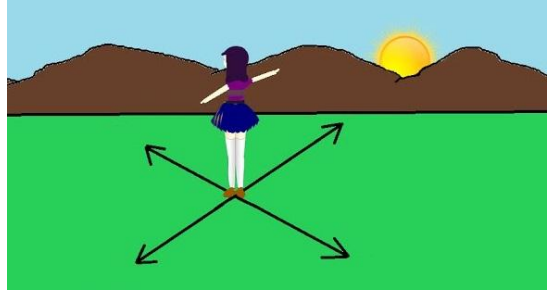
Van agahiyên xwe cardin dubare bikin û fêrî hin rêbazên nû bibin.

a- Pisûle: Di dîtina aliyên de herî zêde ev rêbaz tê bikaranîn û rêbazekî hêsan e, encama wê nêzî sedî sed rast e. Pisûle mîna seatê ye. Pisûle cara yekem di sedsala 12'an de, bi rêya deryagerên Çînî hatiye dîtin. Ewropayîyan pisûle ji Çîniyan girtine û li pêş xistine. Bi alîkariya pisûleyê deryagerên Ewropayî, gelek vedîtinên nû û girîng dîtin. Rêyên bazirganiyê yên nû vekirine. Pisûle îro jî di amûrên veguhestinê yên weke keştî û balafiran de jî pir tê bikaranîn û sêdeke mezin jê tê girtin.

b- Rok: Rêbazê dîtina aliyên bi rêya rokê pir in. Hin ji wan ev in;

* Destên xwe li gorî derketina rokê veke. Destê rastê bi aliyê rojhilat ve veke, destê çepê bi aliyê rojava ve veke, pêşiya me bakur, pişt me dibe başûr.

* Heger nîvro be (seat 12) darekî deynin erdê, siya wê tam nakevê ber wê, hinekî xwar dibe. Cihê ku siya dar lê bikeve ew bakur nîşan dide. Ev ceribandin, li bakur wisa ye. Bin nîvqatbirê berovajî vî ye. Di nîvqatbirê de heger seat 12 darek bê danîn, siya wî nîne.

c- Stêrk: Bi şev dema em li asîmanan dinerin, bi dehan stêrkên piçûk û mezin dibînin. Stêrka ku herî diçirise stêrka cemserê ye. Heger em berê xwe bidin, stêrka cemserê, pişt me dibe başûr, destê me yê rastê dibe rojhilat, destê me yê çepê jî dibe rojava.

- Li gorî goristanan jî em dikarin aliyên xwe bibînin, bi taybet goristanên mislimanan. Kêlên li ber serê wan her tim li aliyê rojava ye, kêlên ber lingan jî her tim rojhilat nîşan dide. Di goristanê mesihîyan de serê wan li aliyê başûr e û lingên wan li aliyê bakur e.

Deriyên mizgeft û menareyan her tim başûr nîşan dide.

Li ber nexşeyekê bisekinin, jora nexşeyê bakur e, binya nexşeyê başûr e, milê me yê rastê rojhilat e û milê me yê çepê jî rojava nîşan dide.

Bi rêya teknîkê jî alî tên dîtin, di hemû amûrên teknîkê yên pêşketî de, tirimpêlên nû sîstema GPS li ser wan heye. GPS sîstema bi rêya teknîkê tespîtkirina aliyan e.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Alî çî ne û çawa tên dîtin?
- 2- Em çî sûdê ji naskirina aliyan digrin?
- 3- Rêbazê alîdîtinê çî ne?
- 4- Hûn li daristanekê bin hûn ê çawa aliyên xwe nas bikin?

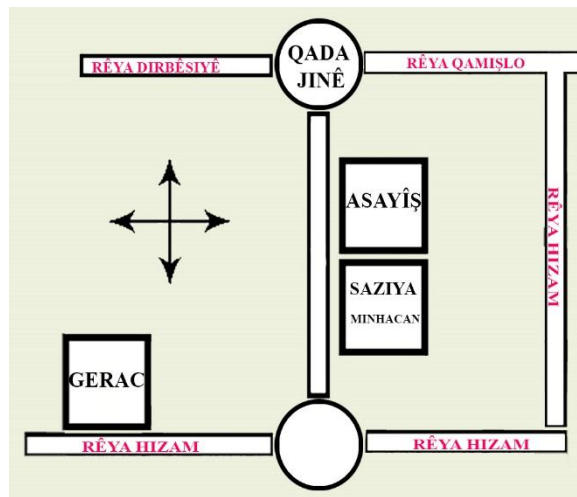
KROKÎ

Bihizirin, çûkekî ku difire, berfireh dibîne, an jî psikek ku li erdê dimeşe? Çima? Şîrove bike.

Krokî, ji jor ve nerîna li tiştêkî ye û xêzkirina wê ye. Bi van xêzkirinan, em mala xwe, gundê xwe, dibistana xwe, bajarê xwe ji nêz ve û hêsantir nas dikin. Ji bo ku em cihekî destnîşan bikin, em ji krokiyê sûdê werdigrin. Di hawîrdora me de cihên cuda hene. Em bi çêkirina awayan, dikarin van deran destnîşan bikin. Lê dema em şêwe çêkin, tiştên ku em bi kar bînin pêwîst e bên têgihiştin.

Dema krokî tê çêkirin, alî jî cihê xwe di wê de digirin. Lênûsên ku krokî li ser hatiye çêkirin, di koşeyeke wê de nîşaneyên aliyan tê dayîn.

Krokî, ne plan e. Plan bi pîvan tê çêkirin, lê di krokî

de pêwîstiya pîvanan nîne. Bi dîtina çav tê çêkirin. Dîsa, milkêş, dam, sêkoşe, çember û hwd, bi awayên hêsan tînan bikaranîn. Di krokî de, her tişt nayê çêkirin. Tiştên girîng tînan çêkirin. Tiştên ku li derdorda me tînan naskirin û xêzkirin. Mînak: mizgeft, dêr, kanî, nexweşxane, komîngeh, dibistan, gulîstan, rê û hwd.

NEXŞE:

**Nexşe çi ye, bandora wê li jiyana me çi ye?
Cureyên xexşeyan çi ne?**

Nexşe jiyana me hêsantir dike. Cihan bi me dide naskirin û rêyan dide diyarkirin.

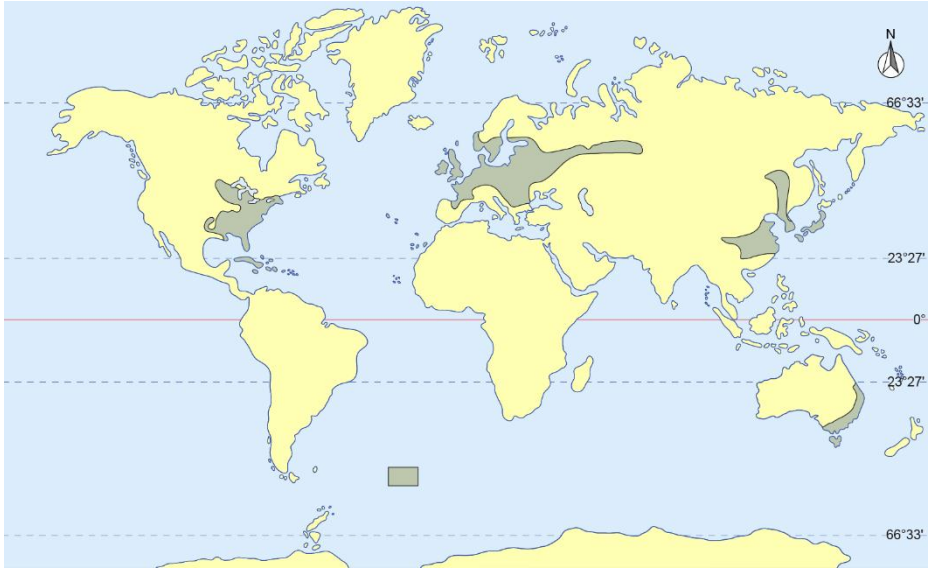
Nexşe beşên wê hene.

Beşê herî sereke, beşê ramyarî ye. Ew bi giranî sînorên dewletan dide diyarkirin, an jî di nav dewletekê de sînorên bajarên dide diyarkirin. Ew sînor hin caran xwezayî ne û hin caran jî çêkirî ne. Em di nexşeya ramyarî de li bajarê xwe an jî gundê xwe bigerin.

Derveyî nexşeya ramyarî, nexşeya topographyayî (topografya) jî heye. Ew rûyê erdê dide diyarkirin; ango bilindbûn, nizimbûn, newal û hwd, dide nîşandan. Di nexşeya topografyayê de reng tîk bikaranîn. Rengên kesk deşt û nizimbûnê, rengê qehweyî, çiya û bilindbûnê dide nîşandan an jî keskayî ber bi qehweyî ve diçe. Ev bilindbûnê dide nîşandan. Şînê asîmanî jî av, newal û kûrbûna wan dide nîşandan. Şînê vekirî ne zêde kûr e. Şînbûn çi qasî tarî be, kûrbûn ew qasî pir e.

Di nexşeya topografyayê de biniya nexşeyê, kilîla nexşeyê heye di hundirê kilîlê de rengên ku hatine bikaranîn, bilindbûn an jî kûrbûna wan tê dest nîşankirin.

Nexşeya bajarê xwe nîşan bikin. Li gorî rengên ku li nexşeyê hatine bikaranîn bajarê we bajarekî çawa ye?

AVHEWA:

Rewşa hewayê, ji destpêka jiyanê heya niha çi bandor li mirovan kiriye? Mirov, çi tiştê ku di avhewayê de çêdibûn bala wî kişandiye û bi hin rêbazan ew lêkolîn kirine. Bi çavdêrî û lêkolînan hinek encam bidest xistine. Bi vê rêyê, ji bandora tevgera hewayî ya baş, sûd wergirtine û ya metirsîdar ji xwe parastine.

Tevgerên hewayî bandoreke mezin, li çandinî, masîvanan, an jî kesên ku di deryayan de dixebitin û li balafiran kiriye.

Di jîngehê de tevgerên hewayê pir in. Ev tevger, ji bo berdewamiya jiyanê pêwîst in.

Niha em tevgeran nas bikin.

Ji tevgerên ku bi salan nayên guhertin wek germahî, ba û şiliyê re, avhewa tê gotin. Avhewa bûyereke demdirêj e. Rewşa hewayê, bûyerek dem kurt

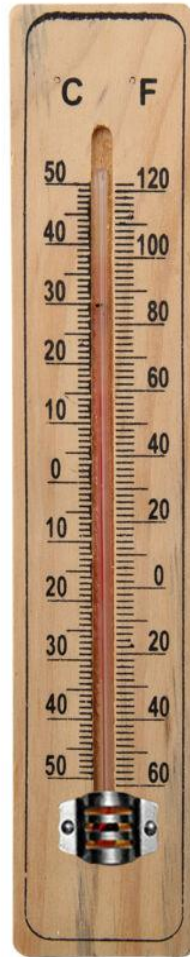
e. Lewra ji bûyerên hewayên rojane re rewşa hewayê te gotin.

Li cîhanê, gelek deverên (malên) çavdêriya avhewayê ava kirine. Ê ku bi vî karî radibe, jê re meteoroloj tê gotin. Bi amûrên pêşketî û cuda, germahiya hewayê, leza ba û şiliya baranê tê pîvan. Bi vî awayî, avhewayaya cihekî, an jî guherîna wê tê diyarkirin.

Germahiya hewayê bi amûra bi navê termometreyê tê pîvan û wek pile tê nirxandin. Ji bo diyarkirina

germahiya rojane ya cihekî, di saetên cuda de pîvanên girtin. Di encama

van pîvanan de germahiya rojane tê dîtin. Bi sîdwergirtina navîna germahiya rojane, navîna germahiya mehane û salane jî tê diyarkirin.

EZ JÎ DIKARIM ÇÊKIM:

Em jî dikarin navîna germahiya rojane bipîvin û germahiya herêmên xwe diyar bikin. Ji bo wê jî me re termometreyek pêwîst e. Termometre li derve deynin. Di hefteyekê her roj di heman demê de lê binêrin û pileyên ku em dibînin binivîsînin. Piştî hefteyê em ê navîna germahiya herêma xwe, nasbikin.

Di roja me ya îro de termometreyên cuda çêbûne, yê dijîtal û pir hestdar hatine çêkirin.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Nexşeya herêma xwe çêkin û li gorî klîla nexşeyê rengîn bikin.
- 2- Navgîna germahiya herêma xwe çêkin.

TEVGERÊN HEWAYÎ

Wek ku ji her gewdeyekî re giraniyek heye, ji gazên ku hewayê pêk tînin re jî giraniyeke heye. Di heman demê de dewesîna hewayê jî heye. Dewesîna hewayê bi amûra barometreyê tê pîvan û mena wê milibar e.

Dewisîna hewayê di her şert û mercan de li her derê, ne wek hev e. Li cihê germ, dewesîna hewayê nizm e. Li cihê sar dewisîna hewayê bilind e.

- **Ba:** Li du cihên nêzîkî hev, dema dewesîna cihekî bilind be, dewisîna cihê din nizm be, di vê rewşê de tevgera hewayê çêdibe. Hewa di rewşeke wisa de ji

herêma dewisina bilind, ber bi herema dewisina nizm wek avê diherike. Ji vê tevgera hewayê re ba tê gotin.

Hewayaya sar her tim giran e û nêzîkî erdê ye. Dema ku germ dibe, sivik dibe ber asîmanan ve radibe. Dema ku hewa germ dibe û radibe, hewayaya sar cihê wê dadigre. Ji vê cihê dagirtî re ba tê gotin.

- **Baran:** Dema hewa germ be, ji erdê, an jî ji avê hêlm radibe. Ev hêlm ji dilopên avê pêk tê. Di dema bilindbûnê de rastî sermayê tê, ev hêlm hev digre, giran dibe. Ji wê re **ewr** tê gotin. Hêlmên ku di ewran de kom bû ye, bi şêweyên cuda dizivirê rûyê erdê. Ji wê re **baran** tê gotin.

- **Berf:** Heger di bilindbûnê de hêlm bê û rastî sermayeke pir bê, dilopên avê hev digrin û diqerisin, dibin berf û dizivirin rûyê erdê.
- **Zîpik:** Dema baran dibare, heger dilopên baranê di qateke sartir re derbas bibe, ev dilop hev digrin, hişk dibin û dibin zîpik; ango zîpik, dilopên baranê yê ku hişk bûne.
- **Hêwî:** Çi qas dilopên avê di nav hewayê de hebin, dibe hêwî.
- **Birûsk:** Dema ewr li hev dikevin û cih diguherin tevgera hewayê çêdibe. Dengê ku ji vê tevgera hewayî derdikeve re, brûsk tê gotin.
- **Bablîsok:** Em hin caran dibînin ku ba, liderdora xwe dizivire, wek lûleyekê bilind dibe û diçe em jê re dibêjin bablîsok; bablîsok, cureyek ji bayê xurt e, ji erdê ber bi asîman ve diçe. Hin caran zîyanên mezin dighîne derdorê.
- **Keskesor:** Dema baran dibare, an jî mij çêdibe, heger rok derkeve, tîrêjên rokê di nav dilopên baranê yan jî yê mijê re derbas dibin, dişkên û kevanekê çêdikin. Ji wê kevanê re keskesor tê gotin. Di keskesorê de heft reng hene. Ev reng jî ev in: Sor, pirteqalî, zer, kesk, şîn, şîne vekirî û binevşî.

ÇALAKÎ

1- Li dibistanê an jî li malê, vê bi ceribînin.

Du findan (mum) bînin, findan pêxin. Deriyê refa xwe, an jî deriyê mala xwe vekin. Findekê deynin erdê, yeke din jî deynin ser derî û li şewqa wan binerin. Finda ku li erdê ye şewqa wê ber bi refê ve diçe. Finda ku ser derî ye, şewqa wê ber bi derve ve ye. Ev ji ber guherîna hewayê ye. Hewaya germ bilind dibe, ji jor ve der dikeve, şewqê jî bi xwe re dibe derve. Hewaya sar girane, ji erdê tê hundir, şewqê bi xwe re tîne hundir.

TEVGERA HEWA Û AVHEWAYÊ

Rewşa hêmanên avhayê (germahî, dewesîn, hêwî, ba û hwd.) di demek kurt de (rojek, hefteyek) rewşa hewayê tê gotin. Heger ev tevgera hewayê demdirêj be û rewşa hêmanên avhayê (germahî, dewesîn, hêwe, ba û hwd.) di demek dirêj de (33-35 sal) jê re **avhewa** tê gotin. Avhewa zû bi zû nayê guhertin.

Dema ku pileya germahiyê nizm be, zivistan e. Dema ku pileya germahiyê bilind be, havîn e. Ev rewş bi tîrêjên rokê ve têkildar e. Heger tîrêjên rokê, tîk bin germ e, heger xwar bin sar e. Havînê roj, zivistanê şev dirêjin.

AVHEWAYÊN HERÊMÊN ME:

Avhewaya welatê me ya her herêmekê cuda ye. Ji ber ku hin cih çiya ne, hin cih deşt in û hin jî biyaban in. Li cihê bilind, avhewa sar e, cihê deşt û biyaban germ e. Ji ber wê li welatê me yek cure avhewa nîne. Her herêm li gorî rewşa wê ya erdnîgariyê, avhewayê wê cuda ye.

Bakurê welatê me pir bilind e. Çiyayên wê bilind in. Zozanên wê jî li ser vê bilindahiyê ne. Li wir zivistan pir sar dibe. Pileyên germê piranî di bin sifirê re ne. Zivistanan berf pir dibare. Havînan germ û zuha ye. Barana havînê pir kêr e. Destpêka buharê û dawiya payîzê baran dibare.

Piraniya çiyayên wê, ji rojhilat ta rojava dirêj dibin. Ji ber wê germahiya ku ji başûr tê nahêlin derbasî bakur bibe. Darên berû, mazî, sinober û darên fêkiyan lê çêdibin. Ji ber ku pir sar e, narinc lê çênabin. Tenê li deştên Idirê çêdibin.

Li rojava û bakurê sûriyeyê jî avhewayaya wê cuda ye. Ev avhewa girêdyî, avhewayaya Sûriyeyê ye. Avhewayaya Sûriyeyê bi giştî havîn û zivistanê cuda ye. Sedemên vê dewesîne. Dewesînen ku ji Efrîkayê tên û dewesînen ku ji Ewrasîyayê tên, li vir li hev dikevin û avhewayaya cuda çêdikin. Avhewayaya ku ji Ewrasîyayê tê zivistanê zuha û pir sar e. Germahî di bin sifrê de ye. Ba, ji çiya ber deryayê ve diherike, ji ber wê zuha ye, baranê naynin. Havînan, dewesîna Efrîkayê bi bandor e. Ev jî bi xwe re germahiyê tîne. Lê baranê nayîne. Bayê vê dewesîne jî pir germ e. Dewesîna ku li ser Atlantîkê çêdibe, bi rêya derya spî heya Sûriyeyê tê. Ev dewesîn bi xwe re baranê tîne. Lê çiyayên Sûriyeyê giranî xeta bakur-başûr dirêj dibin, barana wê dewesîne digrin, nahêlin derbasî hindir bibe. Ji ber wê, herêmên beravê, pir ne sar û ne hişk in. Baran heye. Li hindir baran nayê, zuha û hişk e.

Ev avhewayaya Sûriyeyê, bandorê li bakur û rojhilatê sûriyeyê jî dike. Mirov dikare, avhewayaya bakur û rojhilatê Sûriyeyê bike sê beş.

a- Herêmên deryaya spî

b- Herêmên navîn

c- Herêmên cizîrê

a- Herêmên deryaya Spî: Jê re herêmên beravê tê gotin. Çiyayên wê ji bakur ber bi başûr ve dirêj dibin.

Ev çiya, ji Toros-Amanos dest pê dikin, heya çiyayên Colanê berdewam dikin. Ji ber wê pêşiya bandora deryaya spî digrin, nahêle derbasî hindir bibe. Ev herêm bigiranî çiyayî û bilind e. Bilindahiya wê di ser 2000 meteyan re ye. Lê avhewayaya deryaya spî bi bandor e. Zivistanan bi baran e, ne zêde sar e. Havînê zuha û germ e. Bajarên Efrîn, Idlib, Lazqiye, Tartûs, Baniyas li vê herimê ne.

b- Herêma Navîn: Ew ji başûrê Şamê dest pê dike, heya Helep, Hums û Hemayê diçe. Ev herêm derdora çemê Asî ne. Ew der li gorî herêmên deryaya spî, nizim in. Di navbera herêma beravê û çemê Feratê de ne. Li wê herêmê jî avhewa li gorî hin cihan guherbar e jî, lê giranî wek hev e. Zivistana wê sar e. Havînê germ û zuha ye. Baran buhar û payîzan tê. Di hin cihan de berf jî dibare.

c- Herêmên cizîrê: Ev herêm ji rojhilatê Feratê dest pê dike heya cemê Dicleyê berdewam dike. Li wê herêmê jî avhewa dibe du beş: Navbera ferat û dicle ku wek hîlala zêrîn tê binavkirin, avhewayeke cuda ye û ji başûrê çiyayê kizwanan heya Îraqê. Ordin jî, avhewayaya wê cuda ye, ji ber ku bandora cemê Ferat û Dicleyê lê dibe, avhewayaya wê nerm e. Li ser van çeman bendavên mezin hatine çêkirin. Di van bendavan de gol çêbûne. Ev gol jî avhewayê nerm dikin. Zivistana wê bi baran e û pir ne sar e. Havînê germ û zuha ye. Lê ji çiyayê kizwanan û bijêr de avhewayaya biyabanê derbasdar e. Havînê pir germ û zuha ye, zivistanê serma pir hişk e û barana wê kême. Ji ber wê ev dever gelekî ji bo cihwarbûnê ne

destayîye. Cihê ku av hebe, wahe çêbûne, li wan deveran kesên ku jiyana xwe bi koçberiyê berdewam dikin, wek koçer dijîn. Avhewaya biyabanê ji bo çandiniyê ne baş e. Ji ber wê li vir lawiran xwedî dikin. Lê li herêma cizirê avhewa ji bo çandiniyê baş e. Deştên wê jî berhemdar in.

BIYABANA SURIYÊ

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Hûn li kîjan herêmê dijîn?
- 2- Taybetiyên avhewayaya bajarê we çi ye?
- 3- Avhewayaya herêmên we, çawa bandor li jiyana we dike?

BEŞÛN XWEZAYÎ Û MIROVÎ DI ERDNÎGARİYÊ DE

Çiya, gir, deşt, zozan, av, lawir û şînkayî li jîngeha ku em tê de dijîn hene. Dema ku em li hawîrdora xwe dinêrin, hinekan ji wan dibînin. Ev çêkirinên erdnîgarî yên xwezayî ne. Di çêbûna wan de, bandora mirovan pir tune. Bi xwe çêbûne.

Dema ku em li derdora xwe dinêrin, dibînin ku her der ne wek hev e. Hin cih gelekî bilind in, hin cih jî ne gelekî bilind in û hin cih çal in. Em ji wan hemûyan re dibêjin awayên rûerdê.

Bilindahiya awayê rûyê erdê, li gorî asta deryayê tê pîvan. Asta derya her tim wek sifir tê pejirandin. Welatê me, cihekî bilind e. Ji ber wê dibêjin welatê çiyayî.

ÇIYA Û CUREYÊN WAN:

Çiya: Bilindahiya ku di ser 500 metreyî re û jortir be, teht û kevir têde pir in, jê re çiya tê gotin. Çiya di nav xwe de dibin du beş: Beşek jê, rêzeçiya ne, beşê din jî çiyayên serbixwe ne.

Heger ev çiya bi serê xwe bin, girêdana wan bi çiyayên din re tune be ji wan re **çiyayên serbixwe** tê gotin. Weke; Çiyayê Agirî, çiyayê Sîpan, çiyayê Nemrût, çiyayê Qerecdaxê, çiyayê Kezwanan û hwd.

ÇIYAYÊ AGIRÎ

Çiyayên ku bi çiyayê din re girêdayî ne, ji hev qut nabin, ji wan re rêzeçiya tê gotin. Mîna Çiyayên Toros û Zagrosê.

RÊZE ÇIYAYÊN TOROSÊ

Cihê ji çiya nizimtir û ji deştê bilintire jê re gir tê gotin.

DEŞT Ê ZOZAN:

Deşt: Cihê li gorî derdora xwe nizm û rast be, jê re **deşt** tê gotin. Deşt bi geliyên mezin ji hev nehatine qutkirin. Çemên ku li vir diherikin, ne gelekî kûr in. Li ser rûerdê diherikin. Dema av bilind dibe, hin deverên deştê di bin avê de dimînin.

Di welatê me de dêştên di asta bilindahiya navîn de pir in. Li Herêma bakur, deşta Mûşê, deşta Idirê, li herêma Başûr, deşta Hewlêrê, deşta Silêmanî, Li rojhilatê deşta Sinê, deşta Şîno, li Rojava, destên Amûdê, Derbêsiyê, Serêkaniyê, berdewamiya deşta Merdînê ne.

Gelek bajarên nîşteciwbûyîne di peravên van deştan de hatine avakirin.

DEŞTA MÛŞÊ

Zozan: Ji rastgehên fireh ên li gorî derdora xwe bilindtir re **zozan** tê gotin. Zozan piranî hênik in. Piranî li wir lawirvanî tê kirin. Avên ku li zozanan diherikin, geliyên kur çêdikin. Zozanên Berçelan, Zozanê Feraşînê, Zozanê Şerefdînê, Zozanê Xerzayê û Zozanê Xinêreyê jî wisa ne.

ZOZANÊN FARAŞÎNÊ

KENDAV-NÎVGIRAV-GIRAV:

Di peravên derya û golan de gelek awêneyên cur bi cur yê ku bi bandora avê çêbûne hene. Kendav, nîvgirav û girav ji van awêneyan in.

Kendav: Cihê ku derya dikevin nav bejahiyê, jê re **kendav** tê gotin.

KENDA VA GOLA WANÊ

Nîvgirav: Bejahiyên ku sê aliyên wê bi avê hatiye dorpêçkirin jê re **nîvgirav** tê gotin.

Girav: Ji bejahiya ku her çar aliyên wê bi avê hatiye dorpêşkirin re, **girav** tê gotin. Di gola wanê, di bendava Tebqayê û di bendava Meydankê ya Efrînê de girav heye.

GIRAVA IMRALÎYÊ

AVÊN DIHERIKIN

Bi rêya barîna baran, berf û hwd. bi awayek pir, av dirije rûyê erdê. Beşek ji vê avê dikeve bin axê. Beşê din jî li ser rûyê erdê diherike. Her wiha beşek av jî ji bin erdê derdikeve û diherike.

Avên ku li ser rûyê erdê diherikin, li gorî taybetiyên şemtînê, dibin du beş: Beşa yekem, di kûrahiyên teng, dirêj û fireh re diherikin. Ev av çemên mezin in. Wek: Çemê Ferat, Dicle, Zap, Xabûrê û hwd. Beşê duyem jî rûbarin. Ev av kurt diherike. Hin caran, çend rûbar tên gel hev aveke mezin çêdikin. Ji wan re jî **Rûbar** tê gotin.

ÇEMÊ FIRATÊ

GOL Û ÇÊBÛNA GOLAN:

Li ser rûerdê, çalên cuda hene. Ew çalên ku li derdora wan girtine ji wan re kort tê gotin. Di wan kortan de ji kombûna avê gol çêdibin. Bi giranî ava

golan naherike. Lê hin gol hene ku ava wan diherike. Gola ku ava wê biherike, ava wê şîrîne. Gola ku ava wê neherike, ava wê bixwê û tal e.

Li hin deveran, li ser avên ku diherikin bendav tèn çêkirin. Ev bendav bi xwe re golan çêdikin. Ev gol, hin caran ji bo avdana çandiniyê tèn bi kar anîn, hin caran jî ji bo elektrîkê tèn bikaranîn. Wek: bendava Keban, bendava Tişrîn, bendava Dokan û bendava Sineyê.

Ev gol, ji bo masîvanan jî tèn bikaranîn. Di hin cihan de ji bo veguhestinê jî tèn bikaranîn. Mînak li ser gola Wanê û gola Kebanê keştiyên veguhestinê hene. Her wiha, ev gol, cihên ger û seyranê ne û geştê bi pêş dixin.

Av û gol, dewlemendiyên welatekî ne.

Welatê me jî ji ber av û golên xwe dewlemend e. Ji xwe ji ber wê di dîrokê de hin kesan ji bo welatê me gotine welatê avê, SUBARÎ.

BENDAVA TEBQAYÊ

GOLA DOKANÊ

GOLA WANÊ

DERYA Û OKYANÛS:

Di rûyê erdê de çal an jî kortên pir mezin hene. Ev kort bi avê hatine dagirtin. Ev kortên mezin ku bi avê hatine dagirtin, weke derya an jî okyanûs tên bi

navkirin. Derya an jî okyanûs, di navbera parzemînan de cih digrin.

Derya bi kûrahî û firehiya xwe ji okyanûsê biçûktir e. Derya şaxekî oqyanusê ye. Mînak deryaya spî, şaxek ji okyanûsa Atlas e. Derya sor jî şaxek ji okyanûsa Hindî ye.

Okyanûs, bi kurahî û firehiya xwe ve ji deryayan mezintir e, di navbera parzemînan de cih digre. Lê li rûyê erdê 3 okyanûsên bingihîn hene. Ew jî ev in Okyanûsa Mezin (Pasifîk), Okyanûsa Atlas û Okyanûsa Hindî hene. Lê lêkolînên di dema dawî de hatine kirin, deryayên qeşayî ku li çemserên bakur û başûr cih digrin wek okyanûs tên pejirandin û tevî wan dibin pênc okyanûs.

ZIYANÊN TEVGERÊN XWEZAYÎ Û PARASTINÊ

Jîngeha ku em tê de dijîn, beşek ji jîngeha xwezayî ye. Hin caran jîngeha xwezayî nikare pêdiviyên me bi temamî pêk bîne. Wê demê jî, mirov, jîngehê diguherîne û pêdiviyên xwe peyda dike. Ji nû ve avakirina jîngehê re, çêkirinên mirovî tê gotin. Mînak: Çem, di jîngehê de çêkirineke xwezayî ye. Lê heger ew çem mezin be, rê dide mirov ku li ser vî çemî pirekê çêke, an jî bendavekê çêke. Di jîngehê de çêkirina pir û bendavan, dibin çêkirinên mirovî.

Bi çêkirinên mirovî re di tevgerên xwezayê de hin bûyer çêdibin. Ev bûyer, hin caran ji bo tiştên nû rê vedikin, dibin afrîner, hin caran jî dibin xerabkar. Sedemên van bûyeran cuda ne.

em dikarin wan bikin du beş:

- ◆ Beşek sedemên xwezayî ne, bandora mirovan gelekî lê tune ye.
- ◆ Beşê din jî, bûyerên bi destên mirovan e ku ji ber bikaranîna teknelojîyê, çêdibin.

Bûyerên ku bi sedemên xwezayî çêdibin, bandora mirovan zêde lê tune ye, ev in: Erdhej, volkan, şemtîna axê, lehî, bahoz, bahoza derya, aşût û hwd. Lê di roja me de, xerakirina ekolojî û bikaranîna teqînan mezin bandora mirovan li van bûyeran jî pir bûye.

Erdhej: Bi şikestina tovilên rûyê erdê û lihevketina qatên erdê, hejandin çêdibe, ji vê hejandinê

re **erdhej** tê gotin. Ango tevgerên ku di bin erdê de çêdibin, tovilên erdê dişkînin û dibe erdhej.

Di çêbûna erdhejan de seknandin ne gengaz e. Demê erdhejê tam neyê zanîn. Erdhêj hem zîyanên daringî, hem jî giyanî dide mirovan. Lê heger tedbîrên pêwîst bêne standin, bandora erdhejê kêmtir dibe. Zîyanên wê jî kêm dibin.

Parastina ji erdhejan:

- ◆ Ji bo wê jî, destpêkê avahiyên ku em avadikin, pêwîst e li gorî erdhejê avabibin û saxlem bin. Tê gotin ku **“erdhej nakuje, avahî dikuje”**
- ◆ Pêwîst e em xemsar nêzîkî erdhejê nebin.
- ◆ Perwerdeyên ji bo parastina ji erdhejê bi pêş bikevin.
- ◆ Li rex tiştên weke dîwar, dolab û hwd, nesekinin.

Taybet bakurê welatê me, herêmên erdhejê ne. Xeta erdeyê ku ji Çînê dest pê dike, di ser Îranê re berdewam dike û li ser welatê me derbas dibe. Lê rojava û bakurê sûriyeyê, ne li ser rêya erdhejê ye. Ji ber wê li bakur erdhej pir çêdibin, lê li rojava û bakurê sûriyeyê kêmtir çêdibin.

Di derbarê erdhejê de cara yekem di sala 1881'ê de Japoniyên tomar kirin. Ji wê şûndetir, bi pêşketina amûrên teknîkî, erdhej tê şopandin. Amûra ku erdhejê dipêve jê re **sîsmometre** tê gotin. Heya niha erdhejên ku li ser rûyê erdê çêbûne ya herî mezin ku hatiye tomarkirin, erdheja ku li başûrê Emerîkiyayê li dewleta Şîlî pêk hatiye. Ev erdhej di 22 gulana 1960'î de çêbûye. Pîlaya wê 9.4 rêxter bû. Ji başûrê Emerîkayê heya

Japonyayê bandor kiriye. Erdheja ku herî zêde mirov tê de jiyana xwe ji dest dane di sala 2004'an de li Endonezyayê rû da ye. Nêzî 230 hezar mirov jiyana xwe ji dest dane.

Di welatê me de jî erdheja herî bi bandor di sala 1929'an de li bakurê Kurdistanê, li bajarê Erzîncanê çêbûye. 32968 mirov jiyana xwe ji dest dane û li Êrmyayê jî Erdhejek çêbû.

Şemtîna axê: Ji herifîn û cih guhertina axê re **şemtîna axê** tê gotin. Dema baran pir li cihê bilind û gelekî xwar tê, ax ava baranê vedixwe û giran dibe, bi bandora giraniyê, ax nikare xwe bigre û diherike, şemtîna axê çêdibe. Şemtîna axê hin caran dibe sedema ziyanên daringî û giyanî. Xaniyên ku li wir hatine avakirin, an jî rêyên ku tê re derbas dibin xera dike. Ev jî ji bo tenduristî û ewlehiya mirovan, metirsiyekê çêdike.

Pêşîgirtina şemtîna axê, bi çandina daran gengaz e, ji ber ku kokên daran axê digirin û nahêlin ax bişemite, çi qas dar zêde bin, şemtîna kêm dibe. Li kêleka

rêyan çêkirina dîwarên saxlem û bilind jî tetbîr e. Lê ya bingehîn, cihê ku şemtîna axê lê hebe, tetbîrên herî bingeh ku xaniyan li wir ava nekin.

Şemtîna axê di welatê me de kêmtir tê dîtîn. Ji ber ku rojavayê Kurdistanê ne ew qas bilind, xwar û bibaran e.

Lehî: Helandina berfê û barîna baranê jî ji aliyê axê ve tê mijandin û tevî ava bin erdê dibe. Lê heger berf, an jî baran pir bibarin, ax nikare ava berf û baranê bimije. Ax dikarî heta rêjeyekê ava berf û baranê bimije. Ava berf û baranê ku ji aliyê axê ve neyê mijandin, li derdordê belav dibe, ava çeman bilind dibe û lehî radibe. Lehî, ziyanên daringî û giyanî çêdike. Di rêyên çeman de avakirina xaniyan ne baş e. Çandina daran, avakirina bendavan, çêkirina coyên avê, bandora lehiyê kêmtir dike.

LEHIYA TIL HEMÎÊ

Aşût: Şemtîna berfê ye. Aşût, zivistanan li cihê ku pir bilind an jî gelekî xwar be çêdibe. Berf li wir kom dibe, kombûna befra pir, graniyê çêdike, bi bandora ba, an jî deng ev berf diherike. Dema berf diherike, her ku diçe mezin dibe. Li ser rêya wê çî hebe, dixê bin xwe û bi xwe re dibe. Aşût dibe sedema zîyanên darigî û giyanî. Aşût dema ku dest pê dibe nasekine, heya dawiyê rêya xwe berdewam dike.

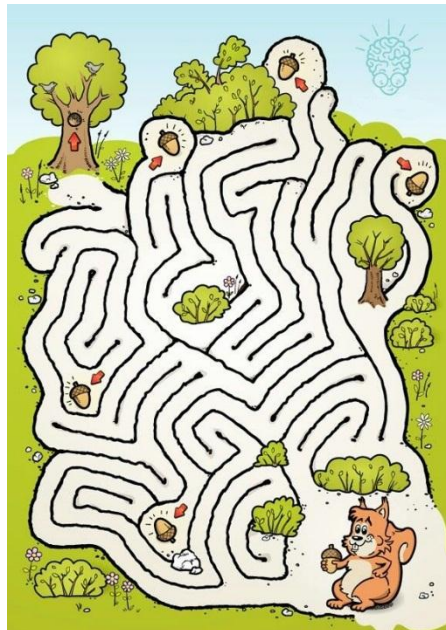

Cihê ku aşût lê çêdibin, pêwîst e xanî û gund neyên avakirin. Her wiha çandina daran tedbîreke mezin e. Li cihê ku aşût hebê, pêwîst e zêde deng nêyê derxistin. Deng û tevger bandorê li şemtîna berfê dike.

Bakurê welatê me, cihekî bilinde û berfpir lê tê.
Xeteriya aşûtê li wir her tim heye. Lê li Rojava, berf pir
nayê, metirsiya aşûtê jî tune ye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Cihê ku hûn lê dijîn, herî pir kîjan tevgerên xwezayî çêdibe?
- 2- Ev tevgerên xwezayî, bandoreke çawa li jîngeh û mirovan dike?
- 3- Ji bo ziyana van tevgerên xwezayî kêma be, pêwîst e çi bê kirin?
- 4- Rêyên cuda bibînin.

BEŞA 4

ZANIST Û TEKNOLOJIYA

- 1- Teknolojî di jiyana me de**
- 2- Hin kesên ku amûrên teknolojîk çêkirine**
- 3- Hûn jî dikarin bibin zanyarên mezin**

TEKNOLOJÎ DI JIYANA ME DE

- ◆ Em di mal de, yan di dibistanê de, yan jî di cihê kar de kîjan amûrên teknoloji bi kar tînin?
- ◆ Rewşa van amûran a berê çawa bû?
- ◆ Hûn li ser wan hizirîne?
- ◆ Heger hûn hizirîbin, encamên ku hûn gehîştine bi hevalên xwe re parve bikin.
  - Çavên xwe bigrin û bihizirin. Sibehê hûn ji xew rabûn, çûn ku dest û rûyê xwe bişon, lê dibînin ku henifî tune ye.
  - Dixwazin porê xwe şe bikin, lê şe tune ye.
  - Dixwazin diranê xwe bişon, lê firçe û mecûn tune ne.
  - Diçin pêjgehê ku taştî bixwin, ne xaz heye, ne jî sarinc heye.
  - Cilên te, bi destan hatine şûştin û qermiçî ne. Tu dixwazî wan rast bikî, lê utî tune ye.
  - Di dawiyê de dixwazin ji mal derkevin derî kilît bikin, lê kilît tune ye. Heger wisa be, dê jiyana me çi qasî zor û zehmet be? Çêkirina amûranên teknolojiyê jiyana me hêsantir kir.

AMÛRÊN KU EM BI KAR TÎNIN KÊ ÇÊKIRINE:

Ev amûrên ku jiyana me hêsantir dikin, çêkerekî wê heye. Her amûr, bandorê li dîtina amûrake din dike. Zanabûna kesên ku amûr dîtiye, bi rêyên cuda derbasî kesê din dibe. Bi vî awayî berhemên nû, amûrên nû tên çêkirin. Heger nivîs ne hatibûya dîtin, belkî ximav û kaxiz nehatana dîtin. Bi dîtina nivîsê re, kaxiz û ximav û zanabûn li pêş ket. Bi pêşketina çapxaneyê re, ev pêşketin di nava civakê de belav bû.

Teknolojî, bi lezekê zêde xwe nû dike û tê guhertin. Ji bo em guhertina teknolojiyê fêhm bikin, pêwîst e, em bizîvirin dema bêre. Her wiha çêkirina amûrekê ne bi keda mirovekî tenê tê çêkirin, keda gelek mirovan tê de heye.

Mirov, ji despêka dîrokê heya niha li hemberî xwezayê di nava têkoşînê de ye, xwestiye xwezayê li gorî pêdiviyên xwe bi guhere. Ev têkoşîn li hember zindiyên din jî çêbûye. Mirovahî di vê têkoşîna xwe de hin caran bi ser ketiye û hin caran jî bi bin ketiye. Lê tu carî dev ji têkoşînê ber nedaye. Di vê têkoşînê de, amûrên nû çêkirine û bi alîkariya wan amûran bi ser ketiye. Ji van amûran re bi giştî **teknolojî** tê gotin.

Bi pêşketina mirovan re, amûrên teknolojişk jî pir bûn. Li gorî cihê ku em têde dijîn, amûrên teknolojişk tên guhertin. Bi saya van amûran, şert û mercên xwezayê baştir fêhm kir û jiyana xwe hêsantir kir.

Di roja me de teknolojişk pir bi lez bi pêş dikeve û di her qada jiyana me de cih digre. Di jiyana xwe ya rojane de, em amûrên teknolojişk yê cur bi cur bi kar tînin. Hin amûrên teknolojişk, di dema dê û bavê me, an

jî dapîr û bapîrê me de tune bûn, lê îro bêyî wan em nikarin bijîn. Amûrên ku em di mal de bi kar tînin mîna: telefona berîkan, otobus, tirên û keştiyî, amûrên teknolojî ne.

Amûrên teknolojîk di her cihê de cuda tê bikaranîn. Mînak, di mal de makineyên cil şuştinê, an jî tozmijê, makineyên kar di kargehekê de, tebeq mehwerî di nexweşxaneyê de, di dibistanan de komputer tèn bikaranîn. Ev amûr jiyane hêsantir dikin.

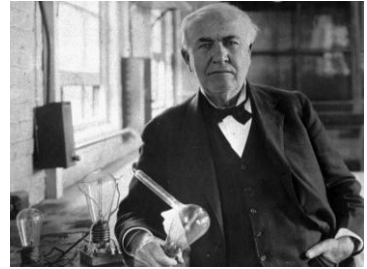

PIRSÊN NIRXANDINÊ

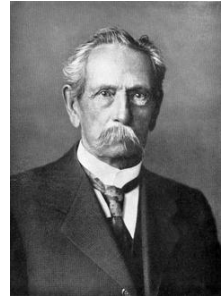
1- Rola teknolojîyê di jiyana me de çi ye? Şîrov bike.

HIN KESÊN KU AMÛRÊN TEKNOLOJÎK ÇÊKIRINE

Thomas A. Edison (Tomas Edîson): Edison wek çêkerê glopê tê naskirin. Lê belê ne wisa ye. Berî Edison, Humphry Davy (Hemfrî Dêvî), glop dîtibû. Lê glopê ku Davy dîtibû, ne baş bû. gelekî li ber xwe nedida û baş nedida. Edison li ser vê mijarê kar kir. Di dawiyê de glopa ku demeke dirêj bimîne û ronahiyê baş bide, afirand.

Carl Friedrich Benz (Karl Frêdêk Bênz): Car yekem wî, tirimpêlên Carl F. Benz çêkirine. Di sala 1885'an de destûra çêkirina tirimpêlan distîne û di sala 1888'an de tirimpêlên ku çêkiriye difroşe.

Nicolas Conte (Nîkolas Kant): Cara yekem pênûsên dar çêkiriye. Di sala 1794'an de ji depê lûleyên biçûk çêkiriye. Ax û grafit tev li hev kir û ew tevlihevî xistiye nava darikên silindirê û bi vî awayî pênûsên dar çêkiriye.

We qet li firindeyên ku difirin neriye, çawa difirin?

Firîna firindeyan bi sed hezarên salan, bala mirovan kişandiyê. Mirov hêvî kiriye ku rojekê wek firindeyekî bifire û ji bo vê mereqa (daxwaz) xwe, her lêkolîn kiriye. Mereq, bingeha lêkolînê ye. Heger mereq tune be, lêkolîn û pêşketin zehmet e.

Leonardo da Vinci (Liyonardo Davînsî), li ser çûkan lêkolîn kir, planên makineyeke ku bişibe çûkan çêkir. Ev plan dişibe helikopterên îro. Piştî Leonardo da Vinci, du birayan, pîfdankên ku bi caw hatiye dirûtin û bi kaxezê hatiye pêçan çêkirine. Piştê ew pîfdank firandine. Nêzî 8 xûlekan ew pîfdank firiyaye. Cara yekem bû ku mirov bi amûrekê firiyaye. Di sala 1903'yan de dîsa du birayan tiştêkî wek firokeyên îro çêkirin, motorek danîn ser û pê firiyane. Ev cara yek bû ku mirov bi amûreke bimotor firiyaye.

Amûrên asimanî ku niha cur bi cur in, bi vî şîweyî pêş ketine, îro mirov diçe heyvê û gerestêrkan jî. Ev hemû bi mereq û lêkolînan çêbûne.

Amûrên teknoloji bandorê li jiyana me dikin. Em bi bi rêya internetê zû digehêjin nûçe, wêne û agahiyan. Bi rêya televizyon, radyo û internetê çandên cuda nas dikin. Bi rêya telefon û internetê têkiliyên dûr datînin. Ev têkilî hem bi deng hem jî bi wêne çêdibin. Bi amûrên çûn û hatinê, wek tirimpêl, firoke, rêyên dûr û zehmet,

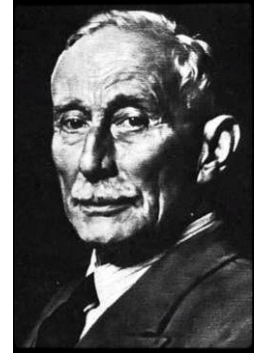
kurt û hêsan dibin. Hin amûrên teknîkî di perwerdeyê de dibin alîkar û hêsanîyê çêdikin.

Mînak: Tozmij çawa hat dîtin?

Paqijkirina malê karekî zehmet e û demê dixwaze. Bi taybet paqijkirina, ber û xalî û ferşan. Heya sedsala 19'yan ev paqijî bi destan

dihat kirin. Bi darekî bi lêdanê, kilim, xalî û ferş dihatin paqijkirin. Ji bo ev kar hêsanîr bibe, hin lêgerîn çêbûn. Divan lêgerînan de hin amûrên mekanîkê hatin çêkirin. Cara yekem tozmijek elektrîkî ji aliyê inglîzêkî bi navê **Hubert Booth (Hobêrt Bos)** hat çêkirin. Tozmija ku çêkir, bi benzîne kar dikir. Pir mezin bû. Li ser erebeyên hespan dihat veguheztin. Çend karker bi hev re encax dikarîn bi kar bînin. Xertûm dirêj pêve kiribûn. Ji paceyan ev xertum dianîn nav malê û paqij dikirin.

Di sala 1908'an de tozmijek piçûktir hat çêkirin û her ku çû tozmij piçûktir bû.

HÛN JÎ DIKARIN BIBIN ZANYARÊN MEZIN

Ev amûrên teknolojiyê, yên ku bi mereq, lêgerîn, xwestek û di van xwestekên xwe de israrkirinê, pêş ketin. Xeyalkirin gavên despêkê ne. Hizirgirtina ji şopandina hawîrdora xwe û xwezayê, gaveke dine.

Gavên li jêr pêk bînin û hûn jî amûrekî teknolojik bihizirin:

- ◆ Pêdivî, an jî pirsgirêkekî ji xwe re diyar bikin.
- ◆ Derheqê dîtina pêdiviyên, an jî çareserkirina pirsgirêkê nerînên xwe binivîsînin.
- ◆ Di nav van nerînan de yekê hilbijêrin.
- ◆ Hûn ê vê nerîna xwe, çawa bi ser bixin, planekê çêkin.
- ◆ Navekî ji plana xwe re deynin.
- ◆ Armancên bi karanîna plana xwe diyar bikin.
- ◆ Plana ku we çêkiriye, taybetiyên wê çi ne?
- ◆ Di vê planê de çi alavan bi kar tînin.
- ◆ Plana ku we çêkiriye wêneyên wê çêkin.
- ◆ Li ser wêneya planê xwe bi hevalên xwe re nîqaş bikin.

TEKNOLOJIYÊ BAŞ BIKAR BÎNE Û BILA ZERARÊ NEDE:

Hûn qet dihizirin, malbatên we, amûrên teknolojiyê çawa bi kar tînin?

Bikaranîna wan baş e yan ne baş e?

Amûrên teknolojiyê jiyana me hêsantir dikin. Lê heger baş neyên bikaranîn, jiyana me xerab dikin. Bi taybet, komputer, tablet, telefon û playstation. Bikaranîna wan pir girîng e, lê kesên ku van amûran bê rêkûpêkî bi kar bîne, ji civakê qut dibe, hevalê wî tenê dibe komputer, tablet û telefon dimînin. Tê gotin ku ev amûr, tiştên ku dûr in, nêzîk dike. Ev rast e û baş e, lê heger baş neyê bikaranîn tiştên ku nêzîk in jî dûr dike. Mînakê ber biçav di malekê de zarok, dê û bav êvarî dema tene malê, piştî xwarinê dest davêjin komputer, telefon an jî tabletan û her kes xwe dikşîne koşeya xwe. Têkiliyên malbatî çî qas diçe kêr dibe. Her çî qas li Kurdistanê kêr be jî, hin caran dema mêvan jî tene, berdewam dike. Xwediyên malê bi telefon û tabletan dikevin internetê. Mêvan bi tena xwe dimîne, an jî di nava malê de bi rêya enternetê bi hev re diaxivin û tiştan ji hev dixwazin. Ew rewş civakbûnê xera dike.

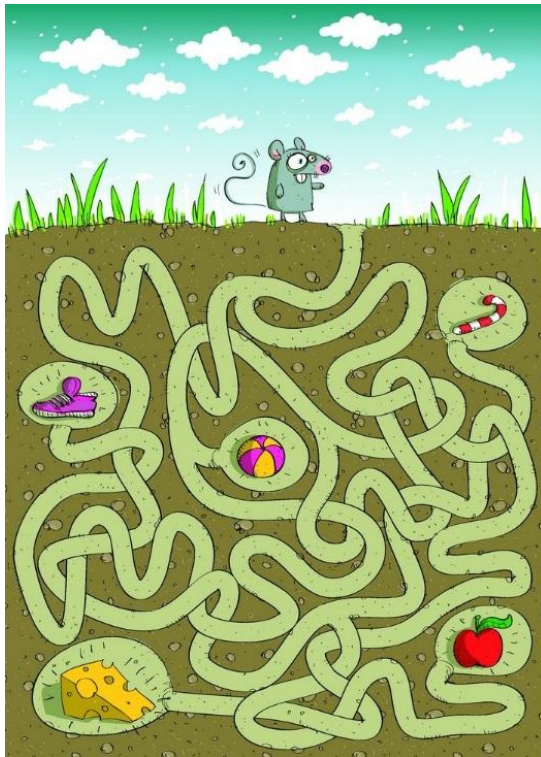
Dema ku hûn amûrekî teknîkê dikirin, kaxezên bikaranîna wê bixwînin. Di van kaxezan de, amûra ku we kirîye dide nasandin û bikaranîna wê destnîşan dike. Her wiha çarekirina pirsgirêkên ku derkevin jî, destnîşan dike. Pêwîst e, em li şiyariyên ku li ser kaxezê hatine nivîsandin, baldar bin.

Li ser bikaranîna kaxezên komputeran de şiyarî hene. Hin ji wan şiyarî ev in:

Dema li ser komputerê kar dikin, di her seatê de 15 xûlekan navberê bidin xwe. Bi dengê bilind û demeke dirêj li mûzîkê guhdar nekin. Demeke dirêj û bê navber, bikaranîna komputer bandorê li fîzîk û derûniya mirov dike.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Mînakekê ji teknolojiyên ku bala we kêşandiye bidin?
- 2- Teknolojî çawa pêş dikeve?
- 3- Em çawa dikarin xwe ji zirarên teknolojiyê biparêzin?
- 4- Heger derfetên te hebin, tu dixwazî çi çêke?
- 5- Alîkariyê bidin mişik ji bo ku bighêje penîr.

✚ Çalakî : (çêkirina volkanekî)

➤ Bi riya heyberên li jêr, gewdeyekî mîna volkanê çêke.

(du peyal ji heybera gêçê "cebsîn", parçeyek text, pêûsên rengîn, qabeke plastîk û peyaleyê av).

Çêkirina çalakiyê :

1- Heybera gêçê bixe amaneke fireh, qasiyek av hêdî hêdi bixe nav û tev bide ta ku bibe mîna hevîr.

2- Peyala plastîk li ser parçeyê text deyne û hevîrê gêçê li dora peyalê vala bike ta ku bibe weke kovikê.

3- Piştî ziwabûnê gewdek rengîn bike.

4- (3) kevçiyên ji heybera hevîrtirşê + (2) jî ji heybera lodalînê tev bide û qasiyek ji ava bacanan + qasiyek ji sehkê vala bike ser û tev bide.

- Gelo, çi çêbû ?
- Têbiniyên xwe bi hevalên xwe re parve bike.
- Encamên ku te bi dest xistine û yên di wêneyê de beramber bike.

BEŞA 5

DÎROK

- 1- Dîrok**
- 2- Girîngiya demê di dîrokê de**
- 3- Civaka xwezayî**
- 4- Serdema kevirî ya navîn**
- 5- Çanda Aryen**

DÎROK

DÎROK ÇI YE?

Dîrok, zanistek e ku paşeroja mirovahiyê û avabûna gerdûnê heta roja me ya îro bi me dide nasîn. Hemû nirxên mirovahiyê yê ku avakirina jiyana civak û civakbûnê derketiye holê, rastiyên ku hatine jiyankirin, li ku derê, kengî û ji ber çi pêk hatiye, ronî dike. Dîsa dîrok beşeke zanistê ye. Mijarên wê, bûyer û pêşveçûnên ku di navbera mirov û civakan de çêbûne. Ji zanistên ku bûyer, bi diyarkirina cih, dem û pêwendiyên sedem, encam, lêkolîn dike re **dîrok** tê gotin. Di heman demê de zanistekê zindî ye her dem xwe nû dike. Dîrok pirek e ku di navbera dema borî, dema niha û dema bê de girêdanê çêdike.

Dîrok bi du beşan tê bi dest girtin: Yek, dîroka nivîskî, du, dîroka devokî, an jî ne nivîskî. Dîroka nivîskî, ji sumeran dest pê dike. Ji ber ku li cem Sumeran cara yekem nivîs hatiye dîtîn. Dîroka nivîskî, di dîroka mirovahiyê de % 2 heye, yan nîne jî. Ji %98 dîroka ku ne hatiye nivîsandin.

Kesê ku li ser dîrokê kar dike, jê re **dîroknas** tê gotin. Li gorî van dîroknasan nêzî 4 - 5 milyon sal e ku mirov li ser rûyê erdê jiyaye. Lê nivîs 5-6 hezar sal e hatiye dîtîn. Ango dîroka mirovahiyê ji 4-5 milyon salî, tenê 5-6 hezar salên wî hatiye nivîsandin. Ê din ne hatiye nivîsandin, bi devokî berdewam kiriye. Cihê ku tê de jiyaye; li wan deran berhem daye, li ser dîwarên şikeftan wêne çêkirine. Hebûna xwe bi vê rêyê heya roja me ya îro domandiye.

Me li jor got: Nivîs cara yekem Sumeran vedîtiye. Ji vê nivîsê re nivîsa **mîxî**, yan jî **bizmarî** tê gotin. Piştî wan, misiriyên jî nivîs pêş xist. Ji nivîsa misiriyên re Hîyeroglîf tê gotin. Ev nivîs bi şeweyan (awayan) tê nivîsandin.

ÇIMA EM FÊRÎ DÎROKÊ DIBIN?

Eger mirov dîroka xwe ya kevn nas neke, nikare roja ku tê de ye, bijî û pêşeroja xwe jî diyar bike. Dema ku em dîrokê dixwînin, em fêrî dîroka gerdûnê û pêşketina miravahiyê dibin; di nava vê dîrokê de em nasnameya xwe ya civakî jî nas dikin.

Bûyerek li ku derê û di kîjan demê de çêbûye, wê bûyerê çi rol lîstîye û çi bandor li civakê kiriye?

Gelo erênî bû yan jî neyînî bû?

Em çawa dikarin ji bo roja xwe ya îro û pêşeroja xwe sûdê jê bigirin?

Dema mirov dîroka xwe nas dike, rastiya xwe û civaka xwe jî nas dike û wateyê dide jiyana xwe.

Paşeroj + Roj = Pêşeroj

Em di destpêka dîrokê de dijîn,
dîrok di roja me ya îro de veşartîye.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Dîrok çi ye?
- 2- Sûdên xwendina dîrokê rave bike.
- 3- Dîroka cihê ku hûn lê dijîn, lêkolîn bikin.

WANE 2

GIRÎNGIYA DEMÊ DI DÎROKÊ DE

Di ragihandina bûyerên dîrokî de dem gelekî girîng e, ji ber ku mirov nikare dîrokê bi hev re bixwîne, lewra ji bo hêsankirina xwendina dîrokê, pêwîstî bi belavkirina wê li ser deman heye.

Li gorî tevgerên roj û heyvê mirovan hin pîvanên demê derxistine holê weke: **roj, hefte, meh, sal û sedsal.**

Ev dabeşkirin, bi şopandin û pêşketina zanistên astronimî ve çêbûye. Bi şopandina demdirêj dîtine ku cîhan li derdora rokê dizîvire. Her zîvirandineke wê **365** roj û **6** saet in. Ev wek **12** mehan hatiye dabeşkirin.

Di hin cihan de jî, zîvirandina heyvê li dora cîhanê bingeh hatiye girtin. Zîvirandina heyvê, li dora cîhanê di **354** rojî de temam dibe. Jê re sala heyvê tê gotin.

Sedsal:

Ji bo sed salî tê gotin. Mînak: Dema ku em bêjin sedsala 20'an em behsa beşeke demê ya ku ji sala 1901'ê dest pê dike û heya sala 2000'î didome, dikin.

Salname û cureyên wê:

Salname, amûrek e ji bo dabeşkirin û zelalkirina demê ye, bi awayê belavkirina salê li mehan, meh li hefteyan û hefte jî li rojan e.

Bi rêya salnameyê, em bûyerên derbasbûyî, li gorî demên wan bi cih dikin. Mirovan, di serdemên kevin de salnameyên cur bi cur bi kar anîne. Salnameyên ku di herêmên me de tên bikaranîn ev in:

- 1- Salnameya Kurdî
- 2- Salnameya Zayînî
- 3- Salnameya Koçî

1- Salnameya Kurdî:

Salnameya Kurdî, zîvirandina erdê ya li dora rojê bingeh digire. Ev salname, ji sala 612'yê B.Z de, ji heyva Adarê bi bûyera serkeftina şoreşa kurdên Medî û azadkirina xaka wan ji bin destên dagirkerên impratoriya Asûriyan, dest pê dike. Di Salnameya Kurdî de sal ji **365** roj, **6** saet û 22 xulekan pêk tê. Şeş mehên pêşî **31** roj in, **5** mehên din 30 roj in û reşemî (Sibat) **29** roj in û her çar salan reşemî dibe 30 roj û sal dibe **366** roj.

Li gorî zanyaran ev salname ya herî rast e. Her (3.8) milyon salî tenê rojekê şaş dibe.

2- Salnameya Zayînî:

Ev salname, li gorî sala rojê hatiye sazkerin. Di salnameya zayînî de, dîroka jidayîkbûna Hz. Îsa weke despêk hatiye pejirandin.

Di salnameya zayînî de sal ji **365** roj û şeş saetan pêk tê. Heft meh **31** roj, çar meh **30** roj û meha sibatê **28** roj in. Her çar salan carekê sibat dibe **29** roj.

Ji bo bûyerên ku beriya zayînê pêk hatine B.Z (Berî Zayînê), ji bo bûyerên piştî zayînê pêk hatine jî P.Z (Piştî Zayînê) tê nivîsîn. Di roja me ya îro de, di beşeke mezin a cîhanê de salnameya zayînî tê bikaranîn.

3- Salnameya Koçî:

Li gorî sala heyvê hatiye sazkerin. Di vê salnameyê de, sala ku Hz. Mihemed ji Mekeyê koçî Medîneyê kiriye (**622**) P.Z weke destpêk hatiye pejirandin.

di salnameya koçî de sal ji **354** rojan pêk tê. Şeş meh **30** roj û şeş mehên din jî **29** roj in. Meha dawî carinan **30** û carinan jî **29** roj e.

DI DÎROKÊ DE GIRÎNGIYA CIH:

Bûyerên dîrokê di dem û cihên diyar de diqewimin, bêyî cih tu wateya bûyerê namîne.

Mînak: Şoreşa çandiniyê di 12000 sal B.Z de derketiye hole , cih: Mezopotamya jorîn e.

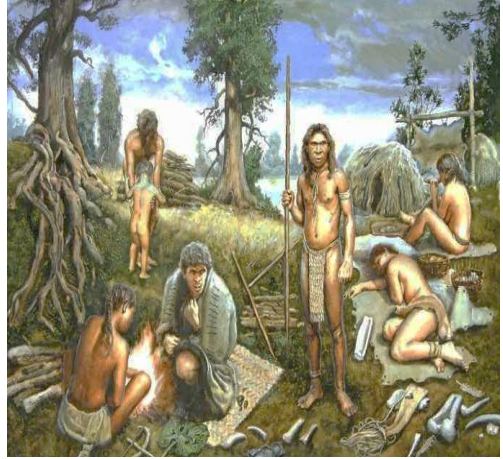
PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çend cureyên salnameyan hene? lêkolîn bikin.
- 2- Çima salnameya kurdî a herî rast e?

WANE 3

CIVAKA XWEZAYÎ

Ji dema ku mirovên despêkê heta çêbûna dewletê, derbas kiriye re, civaka xwezayî tê gotin. Civaka xwezayî ji % 98 temenê jiyana mirovahiyê ye. Di xwezayê de zindiyê herî lewaz mirov e. Ji ber vê jî ji bo bikaribe bijî, pêwîstiya xwe bi civakbûnê dibîne.

Klan:

Yekemîn tova civakbûnê, klan e. Hejmara klanan ji 20-50 kesî ye, klan bi awayê koçerî dijîn. Li derveyî klanan mirov nikarîbûn bi tenê bijiyana.

Ziman:

Mirovên destpêkê bi nîşan û qîran ji hev fêhm dikin, bi demê re zimanê mirov jî her diçe pêş dikeve û mirov ji zimanê nîşaneyan derbasî zimanê sembolan ango zimanê ku niha em pê diaxivin dibe. Ev pêşketin di dîrokê de weke şoreşa ziman tê binavkirin.

Bawerî:

Mirovên vê demê xwe wek parçeyekî xwezayê dibînin. Ji ber vê jî her tiştî zindî dibînin. Mînak kevîrekî û darekî weke xwe zindî dibînin. Mirov xwezayê pîroz dibîne. Ji ber ku bi xwezayê re dijî, xwe têr dike û xwe diparêze. Qutbûna ji xwezayê, ji bo mirovan mirin e.

Parvekirina kar:

Destpêka civaka xwezayî mirov bi komkirin û nêçîrvaniyê debara xwe dike. Bi vî awayî karbeşî dest pê dike. Jin komkirinê, mêr jî nêçîrvaniyê dike. Di navbera jin û mêr de wekhevî heye. Di klanê de her tişt wekhev tê parvekirin. Di jiyana klanê de cudakarî û kedxwarî tune ye. Rêgeza bingehîn alîkarikirina hev e. Ev rêgez bingeha pêşketina civakîbûnê ye. Her tişt hevkar, wekhev û xwezayî ye.

Jin:

Jiyana klanê li derdora jinê bi pêş dikeve. Jin ji ber ku zarokan tîne, zarokan mezin dike, şînatîyan kom dike û diçîne, lawiran kedî dike, berdewamî, têrkirin û parastina klanê pêk tîne, ji bo vê yekê pîroz tê dîtin.

Li gorî vê civaka xwezayî li ser sê serdeman hatiye dabeşkirin:

1- Serdema Kevirî ya Kevin (Serdema Paleolîtîk)

2- Serdema Kevirî ya Navîn (Serdema Mezolîtîk)

3- Serdema Kevirî ya Nû (Serdema Neolîtîk)

Serdema Kevirî ya Kevin: (Serdema Paleolîtîkê):

Li gorî texmînan serdema Paleolîtîkê beriya 7 milyon sal dest pê kiriye. Jiyana klan di vê serdemê de dest pê kiriye.

Di vê serdemê de mirovan di xwezayê de guhertin çênekirine tiştên ku di xwezayê de weke heye bi kar anîne. Mînak: Kevir wek ku heye hatiye bikaranîn.

Di vê serdemê de hilberîn tune ye, komkirin û nêçîrvanî ji bo debara jiyanê bingeh e.

Mirov ji bo jiyana xwe agir bi kar tîne. Bikaranîna agir û amûran, di ramanên mirovan de, pêşketineke mezin çêdibe.

Di dawiya vê serdemê de lawirên weke se (koçik) hatine kedîkirin.

Şkefta Şanîdarê:

Li başûrê Kurdistanê ye. Ji Serdema Paleolîtîkê heya Neolîtîkê ji bo klan û civakê bûye cihê xweparastin û cîwarbûnê. Li gorî lêkolînan bermahiyên Şanîdarê digihêjin 65 hezar sal B.Z.

ŞKEFTA ŞANÎDARÊ

WANE 4

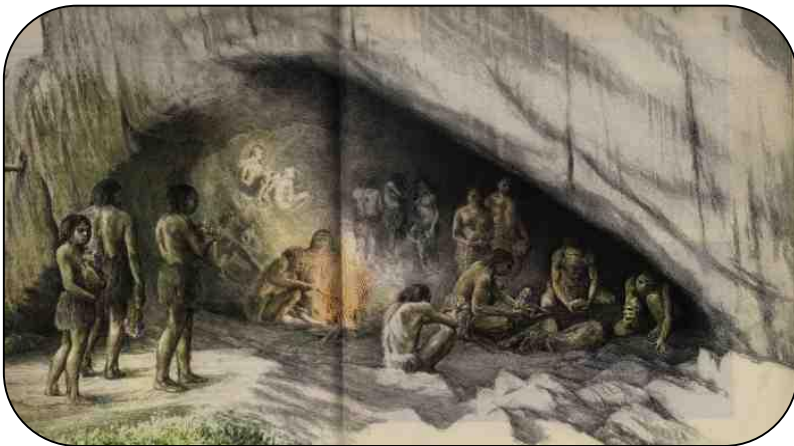
SERDEMA KEVIRÎ YA NAVÎN (MEZOLOTÎK)

Berî zayînê di navbera 20-12 hezar sal de weke serdema Mezolîtîk tê binavkirin. Serdema Mezolîtîkê pira derbasbûna di navbera Paleolîtîk û Neolîtîkê de ye. Ji vê serdemê re serdema qeşayê ya dawî jî tê gotin. Piştî

qeşayê di Mezopotamyayê de demsal ji bo jiyane guncaw in. Êdî ji bo cîwarbûnê şkeft û cihên guncaw tîn bikaranîn û jiyana bi awayê nîvkoçerî didome.

Di vê serdemê de mirov tiştên ku di xwezayê de hene, diguherîne, mirovan di vê demê de kevira tûj kirine û ji kevira bivir, tîr, kab, çakûç, kêr, kevira heste û hwd çêkirine.

Serdema Kevirî ya Nû (Neolîtîk):

Beriya zayînê di navbera 12-4 hezar sal de weke

Serdema Neolîtîkê tê binavkirin. Ev serdem weke serdema şoreşa çandinî û gundevaniyê tê nasîn. Heta vê demê

mirov bi awayê koçerî dijiya. Bi şoreşa Neolîtîkê re jiyana gund ango jiyana xwecihî dest pê dike.

Di vê serdemê de tov hatiye dîtin û çandinî kirine. Bi çandiniyê ve girêdayî gelek amûr û alavên jiyaniyê û hilberînê hatine çêkirin.

HALETÊ COT

CER

TEŞÎ

DESTAR

ŞERBIK

Di vê serdemê de lawir hatine kedîkirin. Lê lawir li her cihê wek hev nehatine kedîkirin.

Bi pêşketina çandiniyê re civakê pêwîstî bi cîwarbûnê dîtîye. Bi taybet cihê ji bo çandiniyê destayî û di kêleka avan de gund hatine avakirin. Weke gundê, çemê xalan, Çemê kotebir û Newala Çorî, mînak in.

HIN NAVENDÊN NEOLOTÎKÊ

Perestgeha Xerabreşkê:

Li bakurê Kurdistanê nêzî gundê Xerabreşkê yê ku 15 km. bakurê bajarê Rihayê cih digire. Destpêka Serdema Neolîtîkê de weke perestgeh hatiye bikaranîn. Li gorî lêkolînan bermahiyên Xerabreşkê digihêjin 12 hezar sal B.Z. Di dîrokê de Xerabreşk weke perestgeha yekem hatiye dîtin.

Gundê Tilhelefê:

Li rojavayê Kurdistanê 3 km rojavayê bajarê Serê Kaniyê ye, li ber ava Xabûrê hatiye avakirin. Di Serdema Neolîtîkê de navendeke sereke ya çanda Arî ye. Li gorî lêkolînan bermahiyên Tilhelefê yên detpêkê digihêjin 9 hezar sal B.Z.

Erîha:

Li xaka Kenan (Filistîn) nêzî çemê Urdinê, bakurê deryaya Mirî avabûye. Di serdema neolîtîkê de navendeke sereke ya çanda Samîtîkan e. Li gorî lêkolînan berhemên Erîha dighêjin 9000 sal B.Z.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çend serdemên civaka xwezayî hene, yekê şêrove bike.
- 2- Şkefta Şanîdarê li ku derê ye?
- 3- Navê çend gundên destpêkê yên di welatê me de hatine dîtin binivîse.

ÇANDA ARYEN

Jiyana hevbeş û xwezayî bi xwe re çandek derxistiye hole jê re, çanda **Aryen** tê gotin. Ev çand, ji Hindê heya Ewropayê belav bûye. Lê navenda vê çandê herêmên Kevana Zêrîn e ku jê re **Hîlala bi bereket** tê gotin. Ev der li Rojava ji qontarê çiyayê Amanosê dest pê dike, li Rojhilat heya çiyayê zagrosê berdewam dike.

ÇANDA SEMÎTÎK:

Li Başûrê Mezopotamyayê, çandekê cuda bi pêş dikeve. Kesên ku ji biyabanê hatine çanda Semîtîk bi pêş dixin. Ev çand li ser şivantiyê û nêçîrvaniyê ava dibe. Ev çand berovajî çanda Aryenan e. Ev çand dibe bingeha şaristanî, dewlet û çînayetiye.

ÇANDA YAQÛTISTAN:

Ev çand li Asyayê li derdora Çemê zer li pêş dikeve. Ev çand jî li ser koçberiyê pêş dikeve. Wek çanda semîtîkan bi bandor nabe. Lê ev çand ji bo pêşketina şaristanî, dewlet û çînayetiye heta astekê rolê dilîze.

PIRSÊN NIRXANDINÊ

- 1- Çanda Aryen berferreh şîrove bike.
- 2- Alîkariya Şivan bikin ji bo ku bighêje malê.

Belavkirina Waneyan Li Ser Sala Xwendinê

Heftî Meh	Heftiya Yekem	Heftiya Duyem	Heftiya Sêyem	Heftiya Çarem
Rezber			Cudahiyên me	- Çîroka min - Garabêtê Xaço
Cotmeh	- Her yek bi rengê xwe xweşik e - Bi hevalên xwe bihizire	- Cuda me ji cudahiyan re rêz digrim	- Çanda xwe nas bikin.	Çand û taybetiyên çandê(1) Çand û taybetiyên çandê(2)
Mijdar	- Bandorên çandê - Cil û bergên me	Dengbljî	Oî û baweriya me	Selam an jî islam
Berfanbar	Êzdayetî an jî êzîdî	Hawêrdor	Jîngeh	Alî û dîtina aliyan
Rêbendan	Krokî	Lêveger	Bêhivedan	Bêhivedan
Reşemeh	Tevgerên hewayî	Tevgerên hewa û avhewa	Beşên xwezayî û mirovî di erdnîgariyê de	Avên diherikin
Avdar	Ziyanên tevgerên xwezayî û parastinê	Teknolojî di jiyana me de	Hin kesên ku amûrên teknolojîk çêkirine	Hûn jî dikarin bibin zanyarên mezin
Cotan	Dîrok	Girîngiya demê di dîrokê de	Civaka xwezayî	Serdema kevirî ya navîn
Gulan	Çanda Aryen	Lêveger		